

Kuulal Joopand'e

Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka

Winndannde weebtinaande

Pirgol e beebtingol : Fari Siilat KAH (Demdiyanke, IFAN)
Caatagol : ARED e gollodiibe mum

© **Ministère de l'Agriculture et de l'Hydraulique**
(Jaagorgal Kalfinaangal Ndema e Diyye)

ISBN 2-84240-107-7

Wadi ndee doo deftere ko Jaagorgal Kalfinaangal Ndema e Diyye ngal leydi Senegaal e dow ballal kopporeeje Fedde Gollondiral nde leydi Farayse, tawi rewindii golle dee ko Galle Ngardiigu Silo e Joortanagol e Hiisooji (**Direction de l'Analyse, de la Prévision et des Statistiques– DAPS**)
137, Sacré Cœur Pyrotechnie, Dakar.

Loowdi ndii

Jamaanu mo kuulal ngal feeñi oo	5
TIITOONDE ADANNDE : LELNAADE KUUBTIDINDE	9
Damal gadanal: Paandaale e gardinaade	
politik bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka dee	11
Damal 2: Jookli peeje bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka	14
TIITOONDE 2 : GOLLE E PELLE E GOLLIRDE NDEMA	17
Damal 3: Tuugnorgal sardi golle ndema	
e pelle golloobe ndema	19
Damal 4: Duwal renndo wonande	
yimbe wadoobe golle ndema	21
Damal 5: Tuugnorgal sariya nde gollirde ndema	24
TIITOONDE 3 : PEEJE BAMTAARE	
NDEMA-LADDE-E-NGAYNAAKA	27
Damal 6: Baylital jeyi-leydi	29
Damal 7: Ceertingol ciiri golle	
e jubbingol jehe dee	31
Damal 8: Ndema-laddeele e peewnugol laddeele	35
Damal 9: Politik bamtugol ngaynaaka	38
Damal 10: Keɓindagol ndiyam	40
Damal 11: Keɓbingol mahanteeje	
e sarwisaaji laamu e nder dowri	43
Damal 12: Bamtugol potondiral renndo e nder dowri	45
Damal 13: Duwngol yimbe e kataaji garooji	
kam e musibbaaji jowitiidi e	
golle ndema-ladde-e-ngaynaaka	47

TIITOONDE 4: PEEJE JAHDIRDE	49
Damal 14: Humpito ndema, jaŋde e heblo nder golle ndema e golle dowri	51
Damal 15: Tiidtingol mbaawkaaji dowerinaabe e pelle golloobe e pelle renndo biyleydi'en (sosiyetee siwil) e dente nokke e sarwisaaji Dowla d'ii	54
Damal 16: Widto e batu ndema-ladde-e-ngaynaaka	56
Damal 17: Finaasmaa bantaare ndema-ladde-e-ngaynaaka	59
TIITOONDE 5 : LELNAADE CARIIDE E TIMMINIRDE	61
Damal 18: Lelnaade cariide	63
Damal 19: Lelnaade timminirde	66

Jamaanu mo kuulal ngal feeñi oo

Ko foti koo faameede

Ndema, ngaynaaka, awo e ladde ko dūm gedde badde faayiida no feewi e nder faggudu e renndo Senegaal ngoo fof. Kono noon, fannu ndema oo, e ko buri teentude, ombo jogii cafeelee gondaade de nganndu-ɗaa, politikaaji cihnetenoodi haa hannde dii fof ndonkii safrude de. Ko dūum addi haa yimbe kawri e yidde waylitde e hesfitinde fannu ndema oo. Ko e nder dūum Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ngal lelɗa, e dow diisnondiral e denndaangal liggotoobe dowri e renndo biyleydi'en bee. Kuulal ngal wootaama to Suudu Sardiiji ñande 25 lewru mee 2004, ngal seedta, feññinaa ñande 04 suwen 2004.

Capande jeegom e nder teemedere (60%) yimbe Senegaal tolniibe e liggaade ndillata ko e ndema, ngaynaaka, awo e ladde. Dii doo fannuujii nayi, eɗi ngadda ko wonata 17% e nder PIB leydi ndii. (PIB kawral wonande denndaangal ko gollorde leydi njeñcinta e nder hitaande kala.) Dii fannuujii ngoni kadi salɗu burɗu tiidde e bambaare leydi ndii. Ruttii kadi noon, ina anɗaa wonde ko buri koo faayodinde e dañal yimbe dowri ummortoo ko e ndema.

Hadaani noon, ndema Senegaal ina wondi e dee doo cafeelee kala :

- ñakkere kebindagol ndiyam,
- maaytugol leydeele mawngol,
- carɗingol jeyi-leydi ngol buraani yahdude e ngoyaaji,
- gannde e peeje karalle de buraani dooldineede no feewi,
- ko remetee koo ne wonaani ko heewi, ko seerti,
- baylugol iwɗiiji ndema dii neworaaki noon fof,
- humpito e ganndal ko fa'ti e ciiri golle aawdeele e jubɓule jehe e luumooji nder leydi dee ina ñakki hebindeede,
- ñakkere heblo remoobe bee ina burti sanne.

Deen doon gedde fof noon, so ndendii, ina njogii batte e dow jeñgol ndema Senegaal kaa, gila to nder leydi haa to gostondiral e jehe caggal leydi dee.

Teenti noon, e nder leydi hee, njakkere jeñgol ndema men kaa ina addani leydi ndii heewde ko sanjata e kaalis, ngam jiggoyaade gede de en njogaaki; duum doon noon ina teddi e dow faggudu men nduu. E yeru, e hitaande kala, eden canka hakke 100 miliyaar seefaa e njiggu maaro, 25 miliyaar e kosam, ekn. Yahdude e ngool doon jiggoygol (jiggoyagol) gede nguura, ina teskaa kadi cafeelee keewde to batte gaddangol gure teeruuje dee gede ñaamde, dum yahdori noon e dee doo cafeelee : bonde ñaamde ndee, e baasal mum timmude fof beydiima ; kadi ko soklaa koo e gede mbaylaari ne hebaaka. Yanti heen, duum ina tonngi e duumaare dañal ummortoongal e ndema ngal, ruttii beydi jaalagol baasal e nder leydi hee.

Ko duum wadi, e nder peeje mum ustugol baasal dee, Senegaal subii ko yoo fannu ngalu dowri (*sekteer pirimeer*) oo won ginol (walla fittaandu) beydaare faggudu fibiinde, addoore golle, moyyinoore dañal yimbe, e duumaare. Alaa e sago noon, jabbal politik kesal, wonande fannu ndema oo, wadee ngam ndema Senegaal kaa waawa yahdude e jamaanu, tawa ko e duumaare.

Yidde dañde doo e Senegaal kuulal joo pande, ko dum feere nde laamu nguu e pelle golloobe dee fof kawri. Faanditaa heen, ko wadude ndema e jodnde nde nganndu-daa, ko kañum wonata ne'aande renndo e faggudu leydi Senegaal ndii.

Ko duum saabinoo nde Hooreejo Leydi oo, Abdullaay Wadda, habri e e dow fof'en, e lewru oktoobar 2002, saanga ñalaade teddiniranoođe yimbe dowri, wonde omo yidi wadde kuulal joo pande ndema lelnoowal yi'annde wofdunde wonande bamtaare ndema duumiinde.

Pelle dowrinaabe dee, e dow konngol CNCR e farayse, ede damininoo kamen ne, gila duubi han keewdi, miijo yaajngo e ko yowitii e janngo ndema dowri kam e yimbe dowri bee kala. Duum wadi, gila lewru ut 2002, CNCR na jaggirani feere cosgol kuulal joo pande ndema kaa. Jabbal tuugningal e tawtingol e deftugol doo rewanoo, e nder jahnugol golle badgol ngal doo Kuulal, hawraama, jaba. Ko duum wadi, liggotoobe jeyaa be e nder bamtaare ndema-ladde-e-ngaynaaka (pelle golloobe, *sekteer piriwee*, renndo biyleydi'en, gollidiibe bamtaare) fof tawtinaama golle dee.

Diisnondiral ngal jippitiima boom, e nder pelle golloobe dee, haa to les. Nde wonnoo kadi diisnondiral ngal na waɗtori tellitinal laamu walla diiwaaningol gonngol e yahneede ngol, subaabe nokke bee ne tawtinaama. Duum doon addani yimbe robindaade, silde e waɗtorde ji'ande e miijooji denndaangal liggotoobe bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka bee. E sakket noon, jeyanoobe e baɗgol kuulal hee fof kawrii, mbinndi, njabdi winndannde maggal, dum timmini golle dee. Caggal nde peewtine seeda mbaɗaa e winndannde kuulal ngal, saanga nde ngal rewi e Batu Ministe'en (e lewru samwiyee 2004), ngal yawti Suudu Sarɗiiji (e lewru mee 2004), Hooreejo Leydi seedtiima, feññini Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ñande 04 suweŋ 2004.

Ko goonga, diisnondiral ngal joofaani e nanondiral e tobb'e dee fof, teenti noon ko yowitii koo e jeyi-leydi, nde wonnoo yimbe bee fof nanondirii e fotde yettude dumunna jondo ngam miijtaade e gede nderndere oon doon fannu. Kono noon ngal addanii liggotoobe wondaabe bee fof rokkirde miijooji mu'en, haa be mbaɗi winndannde nde fof'en njabi.

Duum waɗi, Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ngal adii fof wonde winndannde politik ndema, waɗaande e dow diisnondiral burngal yaajde e kaaldigal renndo fof, doo e Senegaal. Haŋkadi ko kamngal woni tuugnorgal bambaare ndema Senegaal, e duumaare.

Ko foti koo teskeede

« Senegaal subiiima tabitinde ndee doo yi'ande sooyniinde to woɗɗi (doo e duubi 20), etee naamniima yoo Suudu Sarɗiiji subo (woot) Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka. Ko ngal doo kuulal sosi politik bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka, ngal woni kadi ngooroondi baɗgol e tabitingol ebbooje golle jumtude.../...»

« Ngam waɗde duum doon, alaa e sago bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka rewa e feere kebbingol e ceerndugol gede demeteede dee, beydugol jeñal ko remetee koo, kam e gollirde ndema dee waawde tammaade poodondiral njulaagu, tawa ko e duumaare, tawa kadi ina yahdi e feere bamtugol faggudu ndu ummoraaki e ndema e nder dowri hee. »

Inde tonngaade

CEDEAO : Dental Faggudu ngal Leydeele Afrik bannge Hirnaange. Ngal sosaa ko e 1975. Ko dum kawrinal dogre-leydiwal denndinngal leydeele sappo e joyi. Faandaare maggal ko ñiiɓnude ballondiral e naatnaattondiral to batte faggudu deen leydeele, ngam yottaade e ngootaagu Afrik to oon bannge.

CNCR : Batu Ngenndiijo ngam Diisnondiral e Ballondiral Dowriŋkoobe. Faandaare maggu ko wallitde bambaare ndema dowri ngam yellitaare gollirde ndema besnguyanŋkooje duumiinde to bannge renndo e faggudu.

ISRA : Galle Widto Ndema Senegaalnaajo. Ko dum galle widto ganndal, kam e karallaagal tabitinangal. Galle oo sosaa ko 1974 ngam bulnaade, yuɓɓinde e gollude no haanirta nii denndaangal widtooji jowitiidi e dowri Senegaal.

ITA : Galle Widto e Karallaagal ko feewti e Ñameele. Ko dum galle widto tabitinaango ngam woodnude karalle, kam e peeje baylirde e mooftirde gede ndemanteeri ñaameteede, tawa gollinoobe bee ina cembina dum e nder besnguujj, fitiramgollaagu walla mbaylaandi.

OMC : Fedde Njulaagu Winndere ndee. Ko dum fedde huubtidinde winndere ndee kala, tawa toppitii ko doosde jowitiide e njulaagu hakkunde leydeele. Faandaare mayre ko wallitde tawa tuugnii ko e usgol cafeelee gonde e njulaagu pawingu e wellitaare.

OMVS : Fedde Naftinal Maayo Senegaal. Faandaare mayre ko tamgol e kuutoragol moyyol ngaluuji maayo Senegaal, kam e di leydeele de ngo ilnata.

OMVG : Fedde Naftinal Maayo Gammibi. Ena e nder paandaale mayre darnugol cate dewindorde yuɓɓooji jeñcinirde dii ; tabitinde peeje deenirde nokku ; njiilawu juɓɓondiral hakkunde jeñcinal ndema-ladde-e-ngaynaaka, kam e kisnal taariindi.

UEMOA : Dental Faggudu, kam e Kopporeeje ngal Leydeele Afrik bannge Hirnaange. Ngal sosaa ko e 1994, e nder leydeele jeedidi de Afrik mo bannge hirnaange, kuutortooɗe kaalis seefaa.

TIITOONDE
ADANDE

LELNAA'DE KUU'BTIDIN'DE

Sabaabu

Tiitoonde adande ndee, ina holliri paandaale kuu'btidine e keeriide, gede de ngal doo kuulal joopande buri ardinde dee kam e jookli di nganndu-daa d'ii, ko heen politik bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka fa'i tuugnaade, e nder d'ii doo duubi noogaas garooji.

Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka (Winndannde weestinaande)

Loowdi tiitoonde adanne ndee

Tiitoonde adanne ndee soomi ko dee doo dame :

- ☞ *Damal gadanal : Paandaale e gardinaade politik bamtaare ndema-ladde-e-ngaynaaka dee*
- ☞ *Damal 2 : Jookli peeje bamtaare ndema-ladde-e-ngaynaaka dii*

1. Kelmeendi

kuulal joo pande : ko kuulal kollitoowal yoga e haqiiqaaji nder fannu keeriido
darnde Dowla : darnde nde Dowla tan heedorii tawa kañum tan sañani dım
kisal to nguura : ngonka leydi, ka nganndu-ɗaa, gooto kala ena waawa ñaamde
haa haara ; tawa nguura leydi ina yoni, ñakkaani
jeytaare e nguura : ngonka e nder leydi, ka nganndu-ɗaa leydi ndii yowitaaki e
caggal leydi ngam nguura yimbe mum
ndema laddeele : golle deengol e kuutoragol laddeele

2. Ko foti koo faameede

Leydi Senegaal Ielnii, e hitaande 2004 ndee, kuulal bi'eteengal Kuulal Joo pande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka. Ko kamngal wonoyta tuugnorgal bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka, e nder ɗii ɗoo duubi noogaas garooji. Nde wonnoo kuulal ngal eɓɓaa ko e dow diisnondiral e denndaangal golloobe dowri bee e renndo biyleydi'en bee kala, ko dım huunde hawraande woni ɗoon.

Ndeen ɗoon feere kaaldigal e denndaangal golloobe woyaaɓe dım bee, ina jokkaa, jaaldinaa, e nder ngal ɗoo kuulal. Kuulal ngal na waɗtori denndaangal golle faggudu baɗeteede e nder dowri ndii :

- jeñcingol (ndema, ngaynaaka, awo maaje belɗe, ndema-ladde, boggo, ekn.) ;
- baylugol iwɗiiji gummiidɗi e golle ndema-ladde-e-ngaynaaka ɗii ;
- njeeygu e sarwisaaji godɗi ɗii (ballitgol e hebblooji, darnugol mahanteeje, batu diisnondiral ndema, fitiramgollaagu dowri, ekn.).

Kuulal ngal na waɗtori kadi peeje renndoyankooje (duñcugol yimbe e waɗde pelle, ɗuwal renndo, ballitte kaalis, ballugol sukaabe remooɓe e no

be njoodorii, be liggoo, ekn.) e taariindiyaŋkooje (kisnal ngaluuji tawaadi, kabtagol jeereende, ekn.) wonande deen doon golle.

Politik Dowla oo, e nder fannu bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka, ina teskoraa doostugol junngo mum e golle gaddugol e jeeygol gedde, kam e burgol tottitde dente nokke dee, golliyaŋkooje bee e *sekteer piriwee* oo darnde mumen. Oon doon politik, omo yahdi kadi e dii doo haqiiqaaji :

- gartirgol Dowla oo golle mum e ko nganndu-daa koo ko kam tan defii dum (ko wa'i no lalnugol, rewindo e beto politikaaji, korgol golle, ekn.) ;
- jokkugol politik tellitinal laamu, mbo nganndu-daa woni ngooroondi mum ko tottitde dente nokke dee darnde mu'en haa timma, e nder yettugol tayne e kisuŋol – walla joganagol ko'e mu'en – won e gedde de be keerorii ;
- moyyitingol ngonkaaji nguurdam e nder dowri hee ;
- cosgol peeje newnirde naatnugol kaalis gollirde e nder dowri ndii.

Kuulal ngal na joopii wonde yoo Dowla oo won lalnoowo sihna politik e ebbooje bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka dee, tawa ko e dow diisnondiral e dente nokke dee, kam e denndaangal golliyaŋkooje ngalu e renndo, woayaabe dum bee. Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ngal, kam e binndande timmitinooje ngal dee, haa e politik e ebbooje bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka jaltooje heen dee fof, mbaadaa ko e dow rewtaare gaadondire de Senegaal wafdaa dee, nder leydi e hakkunde leydeele kala.

Politik Dowla oo buri jooпадаe fof ko ustude, caggal duum suytina baasal e nder leydi hee, teenti noon e nokkuuji dowri dii. Ko duum wadi haa Dowla oo ina wada kala feere mbele yimbe gollotoobe e golle dowri bee ebe keba mba'di nguurdam mbaadajam haa be mbaawa yooftude, e duumaare, denndaangal hujjaaji mu'en jowitiidi e ngalu-e-renndo walla pinal e ganndal : gila e naamde, cellal balli, hoforde, koltu, haa e jaŋde, heblooji, e weytaare, ekn. Dowla oo na wada kadi kala peeje mbele ina waawa yottinde yimbe bee, doo e dumunna mbo juutaani, e tolno kisal nguura mbo nganndu-daa ena waawi en defanaade jeytaare leydi e nguura. Yanti heen, politik bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka oo, ina felliti ustude burondire hakkunde yimbe teeru e yimbe dowri, kam e hakkunde worbe e rewbe, tawa rewri dum ko e sihnude won e paandaale keeriide, de nganndu-daa dee won e majje ina yettiti haqiiqaaji politik Dowla oo e nder fannu bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEENTUDE

Tayre 5 : Diiwtugol baasal buri wonde ko ardinaa e nder ngoyajji politik Dowla oo, teenti noon e nder nokkuuji dowri hee. Dowla oo ina waɗa kala feere mbele yimbe dilloobe e golle ndema bee ena keba mba'di nguurndam mbaɗojam haa ɓe mbaawa yooltude, e duumaare, denndaangal hujjaaji mu'en jowitiidi e ñaamde, cellal balli, hoɗorde, koltu, jaɗde, heblooji, e weeytaare. Omo waɗa kadi kala peeje mbele ina waawa yottinde leydi ndii, ɗoo e dumunna mbo juutaani, e tolno kisal nguura mbo nganndu-ɗaa ombo waawi en defanaade jeytaare e nguura.

Tayre 6 : Paandaale politik ɓamtaare ndema-ladde-e-ngaynaaka keeriide ɗee ko :

1. ustugol batte geɗe kuleteede to bannge tobooli, faggudu, taariindi e cellal balli, tawa ɗum waɗiraa ko hebindaade ndiyam, kebbingol, seernda ndemanteeri, keblugol dowerinaabe, mbele ebe bura hisde e nguura, leydi ndii kadi heba jeytaare e nguura nder dumunna dottaado ;
2. moyyitingol dañal e tolno nguurndam yimbe dowri bee, kam e baɗangol ɗumen yubbo ɗuwal renndo ;
3. moyyitingol ngonka e nguurndam nokkuuji dowri, teenti noon tawa ɗum waɗiraa ko haa yimbe bee mbaawa hebde e mahanteeje e sarwisaaji laamu ɗii, fawaade e peewnugol nokkuuji leydi potondirngol, cañondirngol ;
4. deengol taariindi e kisal ngaluuji tawaadi, e duumaare, teenti noon fawaade e ganndal e moyyitingol jeŋgol leydeele ɗee ;
5. darnugol yubbo duñcugol yimbe heeriibe mumen e naatnude kaalis (piriwee'en) e ndema, kam e nder nokkuuji dowri ɗii ;
6. moyyitingol taariindi e mba'di ko remetee koo, mbele ndema ina wona ginol ɓamtaare mbaylaari e fitiramgollaagu, tawa kadi soklaaji jehe nder leydi e caggal leydi kala ina cafree.

Tabitingol paandaale limtaade dow ɗee ina wallita e ustugol burondire hakkunde yimbe dowri e yimbe teeruui, hakkunde rewbe e worbe, kam e diiwtugol, haa e cuyingol baasal.

DAMAL 2

Jookli peeje ɓamtaare ndema-ladde-e-ngaynaaka

1. Kelmeendi

jookdu feere : jookdu ɓurndu waawde newnude, moyyinde golle

kataa garɗo : bone walla kataa jandɗo e yimbe walla jamaanu, tawa wonaa mbo nedɗo waɗi, ko Alla tan waɗi dɗum

ngalu gostondiral e jehre : yuɓɓo gostondiral, to batte njulaagu, ngo nganndu-ɗaa fawii tan ko e ɗaɓɓal e tottiral (maanaa *rokkam-mi-rokke*)

gollirde ndema : nokku ɗo golle ndema mbaɗetee (ina waawi noon tawa ko fedde, goomu yimbe walla nedɗo keeriɗo waɗata dɗum)

tuugnorgal sariya : ngonka huunde, to banngɗe laawol e sariya, tawa sardiiji no dɗum wuurdata walla yahrata ina heen labbinaa

kalfingol mbaawka : desndugol mbaawkaaji, ummoraade dow feewde les, e nder fedde walla njuɓɓudi

2. Ko foti koo faameede

Politik mbo Dowla Senegaal yahnata oo, e nder fannu ɓamtaare ndema-ladde-e-ngaynaaka, sañii ko e dow won jookli tuugniidi e ɗii ɗoo haqiiqaaji :

- **newaare to banngɗe faggudu** : maanaa, yo oon ɗoon fannu ɓur yeñde, ɓura alɗude, tawa kadi ko mbo addata koo e iwdiiji ina waawa tammbaade poodondiral coggu e nder jehe e luumooji. E nder dɗum, Dowla oo ina duñca e naatnugol kaalis gollorteedo e nder nokkuuji dowri, tawa waɗiri dɗum ko lelnude tuugnorgal laawol e sariyaaji ballitoowal e dɗum ɗoon ;
- **potondiral to banngɗe renndo** : maanaa, ngam ustude ɓurondire hakkunde rewɓe e worɓe, hakkunde dowri e teeru, ngam sihnude kadi potal mu'en hakkeeki e yeeso sarwisaaji e ballitte Dowla dee kala, ekn. ;

- **duumingol taariindi** : maanaa, yo kisanal ngaluuji tawaadi e deengol taariindi (sato) wafire haa batte mum mbaawa heddanaade doo yontaaji garooji dii ;
- **faggudu njowitiingu e njulaagu** : maanaa, tawa gostondire fof pawii tan ko e *rokkam-mi-rokke* ;
- **tellitinal laamu** : tawa ko won e mbaawkaaji laamu ngoni e tellitiniireede seeda seeda, fa'de e dente nokke dee ;
- **rokkude dente nokke dee, pelle golloobe ndema dee, e pelle renndo biileydi'en dee darnde mu'en haa timma** ;
- **cosgol jehre renndaande e nder hurum UEMOA e CEDEAO** : maanaa, nanondiral leydeele keewde, jahdodinooje sardiiji majje to bange duwaañ, njaruuji (cogguuji e kubbe) majje, politik njulaagu e njeeygu majje, tawa kadi ede newni jahondiral yimbe e gostondiral marsandiisuuji, e wellitaare, nder wertaango dogre wooto ;
- **nanngondiral** : maanaa, yo ballondiral wood e nder renndo ngoo, tawa ko doole ngenndi ndii kala mbaadada, njahdodinaa e nder golle bambaare ;
- **gollondiral** : maanaa, tawa yimbe na ndennda e golle ngam sihnude won e ebbooje, haa teenji noon hakkunde Dowla oo e gollotoobe heeriibe, e renndo biileydi'en ;
- **kalfingol mbaawka** : ko haqiiqa tuugnorteedo ngam artirde golle laamu dee e juude heedtube les, waawbe jogaade de no haanirta nii.

Politik bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka oo, ina sañii e ngooroondi jookli pewjirdi mawdi, di nganndu-ɗaa, buri heen teskinaade ko dii doo :

- cemblingol golle ndema kam, e pelle golloobe ndema dee, tawa rewraa ko e kebtingol majje to laawol, duwal renndo wonande

gollotoobe dowri, e pelle golloobe ndema, kañum e yellitgol potondiral e nder renndo dowri ;

- lelnugol tuugnordé sariya newnooje bambaare fannu ndema-ladde-e-ngaynaaka, haa teenti noon e lelnangol gollirde ndema dee sardi, kam e baylugol sardi jeyi-leydaagal ;
- lelnugol e tabitingol politikaaji keeriidi kesi, newaniidi yellitaare fannuujj ba'di no politik bambaare ngaynaaka, kebindagol ndiyam, ekn. ;
- baftorgol miijo e kulhuli walla kataaji baawooji arande golle ndema-ladde-e-ngaynaaka dee ;
- peeje jahdinirde, ko wa'i no heblooji e kumpitgol yimbe dowri, widto ganndal kam e naatnugol kaalis gollirde, ekn.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEDTUDE

Tayre 8 : Jookli peeje bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka ko dii doo :

- kebtingol, to laawol, golle ndema e pelle golloobe ndema ;
- duwal renndo wonande yimbe liggotoobe golle ndema ;
- lelnangol gollirde ndema dee sardi tuugnordé ;
- baylugol sardi jeyi-leydaagal ;
- kebbingol ciiri njeñcudi ndema, baftorgol fannuujj ndema kañum e juɓɓingol jehe ;
- ndema-laddeele e peewnugol laddeele
- politik bambaare ngaynaaka ;
- kebindagol ndiyam ;
- bamtugol mahanteeje e sarwisaaji laamu e nder nokkuuji dowri hee ;
- yellitgol potondiral renndo e nder nokkuuji dowri hee ;
- kaɗangol yimbe bee kala ko woni kataaji garooji, kam e musibaaji jowitiidi e golle ndema-ladde-e-ngaynaaka ;
- yellitgol humpito ndema, e jande e heblooji wonande golle ndema dee ;
- tiidtingol baawkaaji pelle golloobe ndema dee, e pelle renndoyanjkooje dee, kam e dente nokke dee e sarwisaaji Dowla dii ;
- yellitgol widto e diisnondiral ndema-ladde-e-ngaynaaka ;
- naatnugol kaalis (*fiinaasmaa*) e bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka.

GOLLE E PELLE E GOLLIRDE NDEMA

Sabaabu

Tiitoonde 2 ndee haalata ko ko yowitii e tuugnorgal sariya wonande yimbe, goomuuji yimbe walla pelle golloobe de ngal doo kuulal joopande todfii. Ina yaltinaa heen kadi ko woni koo darnde Dowla oo, e dow diisnondiral, kam e ko waddii dum koo e nder duwal renndo wonande yimbe liggotoobe bee golle ndema.

Loowdi tiitoonde 2 ndee

Tiitoonde 2 ndee soomi ko *dee doo dame* :

- ☞ **Damal 3** : Tuugnorgal sardi golle ndema e pelle golloobe ndema
  - ☞ **Damal 4** : Duwal renndo wonande yimbe wadoobe golle ndema
  - ☞ **Damal 5** : Tuugnorgal sardi gollirde ndema
-

DAMAL 3

Tuugnorgal sardfi golle ndema e pelle golloobe ndema

1. Kelmeendi

ballal laamu : ballal ummoringal to Dowla walla to sarwisaaji laamu

ciirrol golle : ko dūm lelngo fannu ummoriingo gila iwdi haa to joofirde, tawa ina soomori kala ko jeyaa heen

gollondiral : yubbo waddungo yimbe wallondiroobe ngam tabitinde huunde (golle, ebboore, ekn.)

2. Ko foti koo faameede

Gootal e gedde kese de Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka jolni dee, e nder dooltidingol golle ndema kam e yellitgol pelle golloobe ndema dee, woni ko ngal lelnani dūm koo tuugnorgal sardfi kebtinaangal, reena. Ndeen noon, ngal doo tuugnorgal sardfi ina soomi bure dīdi : ko adii fof, engal toddii liggotoobe bee kala (debbo, gorko, suka potdo waawde liggaade) ; rewti heen ko engal dūmen udditani, ko aldaa e paltoor, denndaangal bure de nganndu-daa dee ebe heen kaandi, be njogii heen hakke, e nder politik e ebbooje bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka de Dowla dee. Maanaa, ebe mbaawi hebde e kala ko taynaa e nder oon doon politik walla deen doon ebbooje, so tawii tan ko be golloobe e golle ndema. Yanti heen kadi, jooni kala golloobe golle ndema ina njogii hakke e rentude e nder pelle golle ndemayanjkooje (ko wa'i no *sanndikaaji*, kawte, dental pelle fannuyanjkooje, ekn.) ngam yooltude hujjaaji mu'en di be ndenndi. Dental pelle fannuyanjkooje dee na waawi subaade mba'di njubbudi ndi ngal welaa fof e dii doo laabi limteteedi :

- fawaade e do be ngonni walla do be kodi doo ;

- fawaade e ko be njeñcinta koo, kam e cirol golle (gaddugol, baylugol, jeeygol, ekn.) e sarwiis (humpito, heblo, widto, ekn.).

Pelle dee na mbaawi kadi jokkondirde, nanngondira e nanndiibe mu'en e nder donre hakkunde-leyde walla nii e hakkunde leyde kala. Yanti heen kadi, kala tayre laamu nde politik bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka oo wondi, ina lelna peeje diisnondiral e pelle hakkunde-gollooje jeyaade dee e lowre mum.

Ko adii fof, Dowla oo diisnondirat e liggotoobe jeyaabe heen bee, o wada beto ko woodaa koo to batte tuugnorde sardi wonande pelle golle ndema dee. Caggal duum, e caggal nde o yuurnitii ko feeñi koo e ngoon doon beto, Dowla oo yahana noon moyyitinde de. Kono noon, kebtngol dee doo pelle diwtii boom cosgol tuugnorgal sardi. Ngati noon, caggal diisnondiral e gollotoobe woyaabe dum bee, Dowla oo ina lelna yubbo wallitoowo renndo ngoo e kaalis so wonii been doon ina doftii doosde e tuugnorde dowooje deen pelle.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEJTUDE

Tayre 9, lowon 1 e 2 : Bee doo golloobe ndema (remoobe, aynaabe, naftortoobe ladde, awoobe, fitiramgolle dowriyanikoobe'en, ekn.) kambe e pelle golloobe ndema dee ebe mbaadanaa tuugnorgal sardi kebtinaangal, deenangal.

Ngal doo tuugnorgal sardi wadanaa ko worbe, rewbe e sukaabe tolniibe e waawde liggaade dilloobe e golle ndema, ko aldaa e paltoor.

Tayre 10, lowon 1 e 2 : Yimbe liggotoobe bee golle ndema ena mbaawi rentude e nder pelle golle ndema, ko wa'i no kawte, *sannikaaji*, dental pelle fannuyankooje, ekn. Deen doon pelle golle ndema ndenndinta ko yimbe walla pelle yimbe yidbe renndunde ngam yooltude hujjaaji mu'en denndaafi e addande yimbe mu'en won nafooje.

Pelle golloobe ndema dee cubortoo njuubudi mu'en ko no mbeliraa fawaade e nokku do hodaa walla wonaa doo, walla fawaade e ko yeñcintee koo, walla e cirol golle e sarwisaaji mu'en.

DAMAL 4

Duwal renndo wonande yimbe wadfoobe golle ndema

1. Kelmeendi

duwal renndo : feere nde yimbe mbaɗantee mbele kala ko heɓtii be e nguurndam mu'en (ñawu, gaañannde walla barme e nder golle, nayeewu, alateret, ekn.) ina wooda do laamu walla *aasiraas* heedani dumen heen

yubbo duwal renndo : denndaangal doosde e peeje jahnirde dowooje duwal renndo

seedtaade feññina (kuulal) : seedaade jabegol kuulal to Suudu Sardiiji, caggal duum feññina ngal (ko Hooreejo Dowla wadata dum)

2. Ko foti koo faameede

Hono no liggotoobe fannuuji golle godɗi dii (fannu *piriwee*, *foksineereebe*, gollantooɓe ko'e mumen, ekn.), yimbe liggotoobe golle ndema bee ne ebe ndaɗa duwal renndo, fawaade e ngal doo kuulal.

Duwal renndo noon, ina heewi ko soomi, ko toɗɗii, tee kadi ina jogii sifaaji keewɗi. Ina wona : *aasiraas* ñawgol, *aasiraas aksidaa* nder golle, *alokasiyon familyaal*, *aasiraas alateret*, ekn. Kono no waawi wa'de fof noon, duwal renndo kam, ko maa yahda tan e piye joom mumen no foti kala, hade mum sihneede.

Fawaade e ngal doo kuulal noon, ko joli koo e oon doon fannu, ko wonde yubbo duwal renndo ngal ndema-ladde-e-ngaynaaka ina lelnee, tabitinee. Faanditaa heen ko mbele yimbe dowri bee ne mbaawa heɓde e sarwisaaji renndo burɗi teenjude dii, e newaare. Duum ina wallita e ustude burondire gonɗe hakkunde leyyi-renndo-e-golle.

Dowla oo ina wallita ngoo yubbo duwal renndo e nder duubi joyi gadani dewdi dii e puɗɗagol maggo sihneede. Kono, e oo sahaa jooni, loowdi ngoon doon yubbo e peeje no dum yahnirtee cuwaa tawa labbineede.

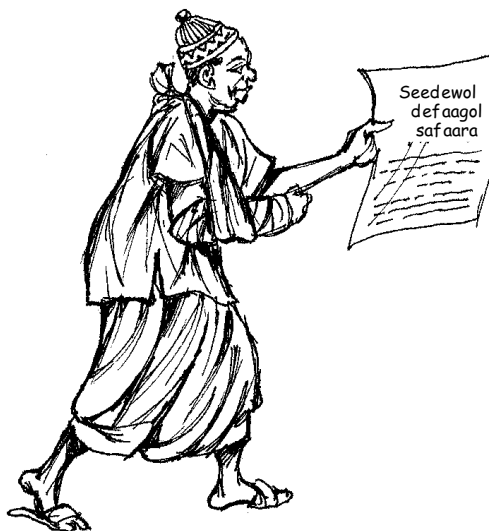
Dum firti tan ko, faandaare oo doo politik ko haa tan yimbe liggotoobe golle ndema bee mbafta hanti duwde, cuhra ko'e mu'en, cuhra besnguuji mu'en e jawdeele mu'en, ndaɗnda dumen

e kala cafeelee walla musibbaaji nguurndam jowitiidi e ko wa'i no : ñawu, saŋkaare, aksidaa, nayeewu, ekn.

Ko duum wadi haa Dowla oo, e nder darnde mum duwɗol renndo ngol, ina udditani yimbe liggotoobe e golle ndema bee ngaal doon damal jogaade yubbo duwal renndo.

Duum wadi noon, Dowla oo, e dow ballondiral e pelle golloobe ndema dee, ina lelne feere cihnuɗol yubbo duwal renndo ngal golle ndema.

Ndeen doon feere maa lelne doon e duubi diidi caggal nde ngal doo kuulal seedta feñinaa.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEJTUDE

Tayre 14 : Yimbe liggotoobe golle ndema bee, ebe keba duwal renndo, hono no liggotoobe fannuuji golle godfi dii ngoniri nii.

Yubbo duwal renndo ngal ndema-ladde-e-ngaynaaka ina lelnee, tabitinee. Dowla oo ina wallita ngoo yubbo duwal renndo e nder duubi joyi gadani dewfi dii e puɗɗagol maggo sihneede.

Tayre 15 : Dowla oo, e dow ballondiral e pelle golloobe ndema fee, ina lelna ebbore cihngol yubbo duwal renndo ngal ndema-ladde-e-ngaynaaka, foon e duubi difi caggal nde ngal doo kuulal seedtaa, feññinaa ndee.

DAMAL 5

Tuugnorgal sariya nde gollirde ndema

1. Kelmeendi

sardi liggeey : denndaangal doosde e sardiiji tammbiidi laawol golle, e nder leydi **saawde suhra (ko gollaa)** : waafde huunde gollaande (to ndema walla to isinaaji) e nder ko wa'i no poteeje walla kartonjaaji, mbele ina mooftee suhree, haa waawa yeeyeede e newaare

nanondiral gollondiroobe : tuugnorgal laawfinaangal hakkunde ligginoobe e ligginteebe e nder sardiiji liggeey

daawe nguurndam : deggondiral daawe e jamanuui jubbondirdi e nder yahdu nguurndam huunde (puɗol, kulle walla aadee)

gollirgal : huunde walla kuutorgal ballitoowal e yeñnude ko golletee

waawde foodondireede : wonande ko yeeyete, walla fannu gollal, jogaade mba'diiji, walla bure, walla moyyere haa waawa tammbaade poodondiral e luumooji ngal, tawa ina jara walla jarna

tuurisma : ko fannu njillu ngu yimbe mbaɗata e won e nokkuuji maantiniidi ngam humpitaade walla weltinde fittaandu mum

njeeygu golle naftooje : njeeygu golle ballitooje e huurde soklaaji janani (robinaaji, ekkolaaji, cafrordi, postooji, ekn.) kebirtee.

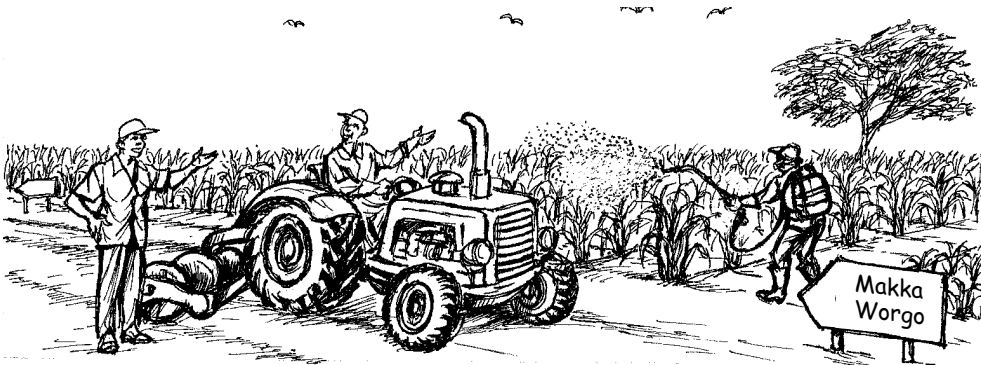
2. Ko foti koo faameede

Gedel e joljole ngal doo kuulal burde teskinaade dee woni doolditingol golle ndema dee e nder leydi Senegal, tawi dum rewraa ko e hebtinde de to bange laawol, totta de tuugnorgal sariya haa timma. Ngam famminde tigi rigi ko woni tuugnorgal sariya gollirde ndema, won kelme baarorde jowitiide e oon doon fannu gollirde labbinaade, nganndinaa e nder kuulal hee. Ko deen ngoni :

- **gollirde ndema** : nokku joggiido gedefe gollirde (leydi, kabirde, kaalis) de liggotoodo badoowo golle ndema huutortoo ;
- **gollirde ndema nde besngu** : ko gollirde nde nganndu-daa ko besngu galle yubbinta dum, yeñcina dum tawa jotondiral hakkunde gollotoobe heen bee tuugnii tan ko e jiidigal ; sarfi golle alaa heen gefal ;

- **gollirde ndema nde mbaylaari e njulaagu** : gollirde ndema tawa ko laamu walla heeriibe kuufi dum. Kisnal mayre ina waawi fawaade e neddo keeriido walla *susiyetee* (renndinbe kaalisaji mumen) kuutortoodo yimbe yobeteebe tuugnaade e sarfi gollal, kam e nanondire gollondiroobe lelnaade e nder leydi hee.

Haa jooni, maa Dowla oo e pelle gollooje ndema lelnid nanondiral feewde e gollotoobe arani'en yettaabe e nder gollirde ndema nde galle.

Ngam weebtinde paamgol pecce golle ndema dee, fannuuji tati ina ceerndaa : golle jeñnugol dee, golle jokkitooje jeñnugol ndema ngol (baylugol, coomgol, mooftugol, diimgol, jeeygol), golle bi'eteede timmitinooje dee, maanaa golle de nganndu-daa ko liggeey ndema yaanti de (fitiramgollaagu, *tuurisma* dowri, njeeygu golle nafooje, ekn.).

To batte renndo haa jooni, maa Dowla oo lelnu yubbo ballal laamu wonande gollirde ndema dee, kam e kala goomuuji liggotoobe pellitfi, njabi, fawaade e aadi, wafde golle kisnal ngaluuji tawaafi, e duumaare. Ngam de mbaawa tammaade poodondire jehe dee, gollirde ndema de besngu dee ede mbaylaari e njulaagu dee, ina mbaaginaa yoo kesditiin kabirde mumen liggorde, kadi de njolna golle ndema e ngaynaaka moyyitinaade, tawa ede kuutoroo peeje kisnal kese jahdude e jamaanu. E sakket noon, nde wonnoo ndema ko ko soklata tan kesditiin golle mum, Dowla oo, e dow diisnondiral e liggotoobe jeyaafe heen bee, ina wafa beto mba'di wonande denndaangal tuugnorde sariya gollirde ndema dee. Caggal duum, Dowla oo naatana yahdodinde de e jamaanu, doon e duubi didi caggal nde ngal doo kuulal seedtaa feññinaa ndee.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEENTU'DE

Tayre 17, lowel 2 : Dowla oo na lelna, doo e duubi tati caggal nde ngal doo kuulal seedtaa, feññinaa, yubbo ballitte kaalis wonande gollirde ndema e goomuuji liggotoobe pellitfi, njabi, ngaadondiraa, wafde golle kisnal ngaluuji tawaafi, e duumaare, teenti ngam deengol guurtingol leydeele, gaawtagol ledde, kabtagol cumuuji ladde, peewnugol paddorde rooyto leydi, ekn., hono no Tayre 73 ndee todfori dum nii.

Tayre 21 : Dowla oo, e dow diisnondiral e liggotoobe bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka bee, ina wafa beto mba'di wonande denndaangal tuugnorde sariya gollirde ndema dee ; caggal duum, o naatana yahdodinde de e jamaanu, nde wonnoo ndema ko ko soklata kesditiin golle mum, doon e duubi didi caggal nde ngal doo kuulal seedtaa , feññinaa ndee.

PEEJE BAMTAARE NDEMA-LADDE- E-NGAYNAAKA

Sabaabu

Tiitoonde 3 ndee haalata ko ko fa'ti e peeje bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka, de nganndu-daa dee, Dowla oo na jabi wonde alaa e sago politik jeyi-leydaagal oo lelee, kuulal jeyi-ngenndi tammbingal kebgol leydi ngal ne wayltee.

Loowdi tiitoonde 3 ndee

Tiitoonde 3 ndee soomi ko *dee doo dame* :

- ☞ Damal 6 : Baylital jeyi-leydi
  - ☞ Damal 7 : Ceertingol, fannuuji e jubbingol jehe *dee*
  - ☞ Damal 8 : Ndema-ladde e peewnugol laddeele
  - ☞ Damal 9 : Politik yellitgol ngaynaaka
  - ☞ Damal 10 : Kebindegol ndiyam
  - ☞ Damal 11 : Kebbingol mahanteeje (kubeeje) e sarwisaaji laamu e nder dowri
  - ☞ Damal 12 : Bamtugol potondiral renndo e nder dowri
  - ☞ Damal 13 : Duwgal yimbe e kataaji garooji kam e musibbaaji jowitiidi e golle ndema-ladde-e-ngaynaaka
-

DAMAL 6

Baylital jeyi-leydi

1. Kelmeendi

baawgol tottireede e dow sardfi : baawgol tottireede pawangol e won sardfiiji walla badanaangol keerol

baawgol leydi waylude joom : leydi waawde ummaade e juude fa'a e juude godde (tawa ko e njeeygu, lubal, walla goddum)

baylital jeyi-leydi : baylugol sardfiiji no leydi hebirtee walla jogortee

2. Ko foti koo faameede

Jeyi-leydaagal ina jeyaa e ngoyaaji di Senegaal buri hawrude saanga nde leydi ndii hebi hoore mum. Baylital jeyi-leydi ngal kuulal jeyi-ngenndi ngal 1964 addunoo ngal, wonnoo tan ko feere no yimbe dowri bee kebri leydi, dum woni daawal paayodinngal fa'de e cafrugol luure e nder nokkuuji dowri dii. Ko kamngal itti jeyal leydi aada haa laabi, ngal lomtini doon ko wi'etee koo "yamiroore kuutoragol" wonande yimbe jogiibe bee baawal naftinde. Leydi wonti hanjyadi jeyi denndaado mbo hay gooto waawaa heeroraade. Kono, nde yahnoo haa woni duubi, yeewaa tawaa kuulal ngal hawraani e ko yimbe damininoo koo e jaati. Ko duum wafi, tobbere jeyi-leydaagal ko huunde burnde haljinde cihnugol feere bamtaare dowri haa hannde. Ko buri koo himmude ko hol laabi e peeje mbaafetee haa hakkeji jeyi-leydaagal bura hisneede, tawa potondiral yimbe e kebgol leydi ina hisnaa no foti kala.

Ko buri koo teskinaade e dame de ngal doo Kuulal udditi e nder joljole kese dee ko dum doo : Ielnude politik jeyi-leydaagal keso, kam e baylital jeyi-leydi mawngal. Haa dum wafi, maa kuulal baylital jeyi-leydi hollitoye Suudu Sardfiiji,

DAMAL 7

Ceertingol ciiri golle e juɓɓingol jehe dee

1. Kelmeendi

laamu njogiingu baawde : laamu, walla ngardiigu, mbaawngu walla potngu taynude e nder won fannu

yeeyorde : do huunde walla marsandiis waawi dañde yolnde to yeeyoyaa

doosgal badirgol : doosgal walla sardi karallaagal lelnudo no huunde foti wadireede tawa ko laamu walla isinaaji mbaylaari lelni dum

kaalis mballitaari : ballal kaalis ngal Dowla, ko buri heewde, walla sarwiis wadanta tabitinal porosee walla won golle (tawa ko todfiide nafaore fof'en)

dental pelle fannuyankooje : ko njuɓɓudi ndi nganndu-daa ko pelle gollooje e fannuuji ceertudi denti heen

heerto-leydeewo : ko dowlaaji denndudi tawa edi keerorii won sardiiji walla nafondiral hakkunde majji

2. Ko foti koo faameede

Ceertingol iwɗiiji ndema dii, ko dum feere waawnde daɗndude e won kataaji keewɗi yande e fannu ndema oo. Sabu dum, e tolno ngenndi ndii tan, ngool doon ceertingol gede demeteede ina waawi beydude dañal yimbe dowri bee, kam e kisal to bannge nguura. So artii, haa jooni, e gostondire hakkunde leydeele ne, ina waawi rokkirde ko leydi ndii naamnii koo to bannge nguura, kadi dum yellita ciiri golle jeeyoygol caggal leydi wonande ko yeñcinaa koo e nder leydi hee, tawa ina ustira kadi seeda seeda ko jiggoytee koo e nguura caggal leydi. Ko duum wadi haa Dowla oo, e dow diisnondiral e pelle golloobe ndema dee, ina lelna tabitina tuugnorgal ceertingol iwɗiiji ndema ngenndiyankewal. Buri wonde faandaare ngaal doon tuugnorgal ko :

- yeewde haa annda hol iwdiiji ndemanteeri buri yahdude e ngonka neesu Senegaal (to batte leydeele, ladde e tobooli) tawa kadi edfi kaani dañde jeeyorde ;
- yeewde haa annda hol sardiiji poti hawridineede haa iwdiiji ndemanteeri kesi mbaawa wafeede e nder leydi hee.

So artii noon e yeñinoobe bee e ko'e mu'en, won laabi lelnaafi to batte jubbingol pelle e kebtngol majje mbele golle mabbe dee na bura yuɓɓude e newaade kala. Ko nii woni, goomuuji pelle golloobe keedordfi dii jeñcingol, baylugol kam e jeeyoygol iwdiiji ndema, edfi mbaawi hebtinireede wonde dental pelle fannuyankooje ndema. Duum doon na waawi wadfireede e tolno ngenndi ndii fof, walla e tolno nokku do golletee doo tan, walla boom fawaade e ko yeñcintee koo walla dental gede jeñcinteede dee.

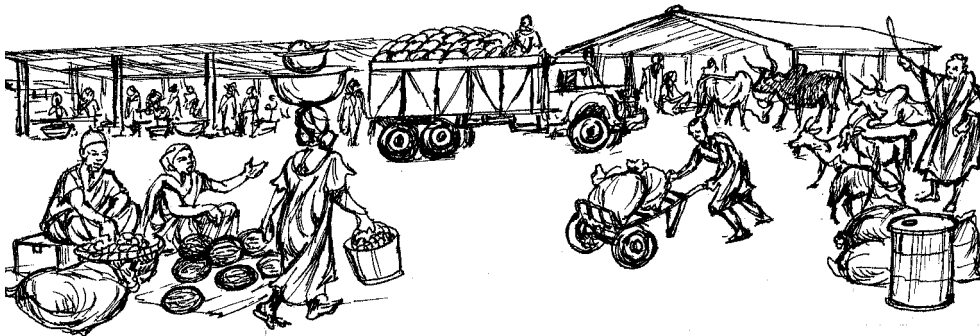
Ngool doon kebtngol noon, wadata ngol ko laamu njogiingu heen baawde nguu, caggal nde Batu Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka Dowrowo oo rokkiri heen miijo mum ; nguu doon batu ngu ngandu-ɗaa woni darnde mum ko sihnude rewindo tabitingol ngal doo kuulal, kam e rokkirde miijooji e kala ko yowitii e ndema-ladde-e-ngaynaaka. Kono noon, iwdi walla dental iwdiiji fof, ko dental pelle fannuyankooje gootal tan waawi hebtinaneede.

Sardiiji kebtngol ngol, kam yoo peeje no dental pelle fannuyankooje ndema dee njahrata fof, ko sariya taynoyta dum.

E nder dental pelle fannuyankooje ndema Kebtinaangal, won nanondire ngaadondirtee ngam golle hakkunde gurupmaaji pelle golle cosde nde dee mbaawa yahrude no buri haanirde nii. Deen doon nanondire ede mbaawi jajjiteede, tawa ko laamu njogiingu heen baawde nguu wadata dum, so yeewaama tawaama ko de newiide, nafooje ngenndi. So wonii jajjitgol ngol taynaama, hanjyadi ko lelana koo fof e nder nokku gollirde mbo dum wadaa oo, wontat baddiidi wonande denndaangal yimbe fannuui golle joodanaadi dii e nder dental pelle fannuyankooje ndema todfangal ngal. Kono hade nanondire dee njajjittee noon, alaa e sago fannuui golle joodanaadi dii e nder dental pelle fannuyankooje ndema ngal ngadoo jabde nanondire dee tawa. Yanti heen, dental pelle fannuyankooje ndema kebtinaangal ina waawi naamnaade, denndaangal terde fannuui golle de ngal renndini dee, piye kaalis de nganndu-daa saabii de ko jajjitgol nanondire kaalangol do dow doo.

Luumooji nder leydi dii ina keewi nafoore sanne e nder jeeygol iwdiiji ndema e ko naametee koo doo e Senegaal. Dowla oo e dente nokke dee ina lelana, tabitina politik kesditingol diin doon luumooji, kadi ina njubbina peeje humpito yowitiingo e jehe dee, doo e duubi sappo caggal nde ngal doo kuulal seedtaa feññinaa ndee. Luumooji jogiidi dii tolno diiwaan haa huuri, kam e Luumo Ngenndiijo oo, woni nafoore majji ko addude laabal e nder njeeyguuji jehe iwdiiji ndema e ngaynaaka dii, horde mba'di iwdiiji jeeyeteedi dii, kam e robindaade ruttoo sara humpitooji e kabaruuji jowitiidi e keewal e yahngartaa jeeyondire dee, kam e cogguuji gondi e jehe dii.

Horo mba'di iwdiiji puɗi e kulle guurde dii ina bura tiidtineede mbele cellal naameele dee na bura hisneede moyyitinee, kadi jeeyoygol majji caggal leydi ina bura yelliteede.

E nder cosgol diin doon luumooji ngenndi e diiwaan, ko Dowla oo defii cihningol sardiiji lelnaafi e tolno ngenndi dii, kadi wafta hakkille e tabitingol gaadondire yettaafe dee e nder duum, e nder hurum UEMOA e CEDEAO hee. Ngam yubbinde hurum njulaagu e njeeygu guurdo, koolniido, ngam kadi sihnude jotondiral moyyal e pelle golloobe ndema liggotoode e nder leydi dee, kam e leydeele donre-hakkunde-leydeele dentude dee e nder pelle UEMOA e CEDEAO, ina joggi tigi yoo doosde jeŋcingol e naftoragol, kam e peeje horo e yubbo humpitirgo kabaruuji jehe dee ngona huunde rewtaande, dooftaande. So joggii, haa teenti so tawii foodondiroobe bee potaani doole e nder njulaagu caggal leydi, Dowla oo ina waawi yettude tayne ngam duwde walla rokkirde kaalis mballitaari tawa noon ko e dow rewtaade nanondire pelle ba’de no UEMOA e CEDEAO kam e de Fedde Njulaagu Winndere ndee.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEJTUDE

Tayre 32 : Luumo Ngenndi na wafee do sato Ndakaaru doo, ko booyi booyi, doo e duubi joyi caggal nde ngal doo kuulal seedtaa feñinaa. Nokku do darnetee doo, ko Dowla oo e dente nokke gondaafe dee kawrata heen.

Tayre 35 : Dowla oo defii jubbugol kam e jahdodingol sardiiji lelnaafi e tolno ngenndi dii kam e jabaafi dii e nder UEMOA e CEDEAO, teenti noon e nder ko yowitii koo e doosde jeŋcingol e naftoragol, tuugnord’e horo e yubbo humpito kabaruuji njulaagu ndemanteeri dee.

Taye 36 : Kala nde joggi, Dowla oo na yetta tayne duwngol walla na rokkira kaalisaaji mballitaari ngam ustude walla ittude burondire gonde dee e gostondire caggal leydi, e nder hurum UEMOA e CEDEAO, tawa noon ko e dow rewtaade nanondire Fedde Njulaagu Winndere dee (OMC).

E nder peeje kaaldigal to batte njeeygu e njulaagu hakkunde leydeele winndere e hakkunde leydi e leydi dee, Dowla oo ina etoo gollude haa itta jahnugol golle ngol aldaa e nuunfal e koolondiral gongol e nder njulaagu aduna ngol.

DAMAL 8

Ndema-laddeele e peewnugol laddeele

1. Kelmeendi

demal-e-ladde : golle jeñcinal baɗɗude ndema kam e deengol e kuutoragol ladde, tawa leɗɗe dee na mballita e moyyingol ndema kaa

yupporde : nokku ɗo ndiyam waltirta, ina ila

ngesa ladde : nokku ɗo ladde reena na huutoree

ndema-leɗɗe : ne'gol na huutoroo leɗɗe

guurtingol hoore mum : guurtugol leɗɗe, walla ladde, ngol Alla waɗi, tawi junngo neɗɗo naataani heen

senaare renndo : denndaangal sardiiji e peeje laabal ɗe laamu Ielni (Dowla walla sarwisaaji laamu) ngam cellal yimbe, jawdi ndariindi e kaake kala

manngoroow : woni cukkiri leɗɗe, ba'ɗe no baape (baramlefi) geloode walla koyle, puɗooje e nder loope maayo

2. Ko foti koo faameede

Kuulal ngal siforii ndema-ladde ko golle naftingol e kuutoragol ladde. Ko ɗuum waɗi, ndema-ladde ina nawori denndaangal golle liggagol ladde, gila e gaawtagol leɗɗe haa e kuutoragol ladde ndee, tawa ina soomori golle ko wa'i no doggugol cate burtude, deentagol cumuujji ladde, cirgol walla coppugol leɗɗe ñawndorɗe, kam e peyyugol jolɗe mbele ladde na yaaja mbele leɗɗe ina bura waawde mawnude e yellitaade. Waɗɗe, ndema-ladde ina adda naftingol jeyi-ladde to banngel ngalu, taariindi e renndo fof. Ndema-ladde ina toɗɗii paandaale keewɗe, ko wa'i no : gaddugol leɗɗe naftorteede, peewnugol ladde haa yooda na yeeboyee (*turista'en*), baɗɗugol ndema ngaadanteewa e deengol leɗɗe, kisnugol kulle ladde e nokkuujji gaynirɗi, cuurugol nokkuujji jupporɗi ɗii.

Kisnal ngaluuji ndema-ladde wadirtee ko fawaade e lingo peewnugol ngo ngannu-daa, ko sarwisaaji ganndandi dum dii mbaadara ngo, tawa kadi engo hebtinaa, jaba to laamu. Faandaare lingo peewnugol burnde teentude ko wadde feere haa kuttaragol ladde ngol wadee e yeeso burngo feewde. Ko duum wadi, so tawii badgol ngoon lingo yahii haa wontoyi kuutoragol ladde, alaa e sago ngo rewtoo lelnaade Sardi Ladde dee.

Naftingol leydi to batte ndema kadi, ina foti rewtaade ko Sardi Ladde lelni koo. E yeru, kala ndema e nder jeyi-ladde keertaado oo, foti wafeede ko e dow piigol aadi baadada e *Sarwiis Foore'en*. Dewtagol ko Sardi Ladde lelni koo fa'de e lewngol gese, tawa noon no waawi wa'de fof kam ina yamiraa haa laabi, ko huunde wafnde faayiida no feewi sabu, ko waawi heen wonde kala, dum haanaani nuskude guurtugol leydeele e puɗi ladde ngol. Won e leyyi leɗɗe de ngannu-daa, so ndeenaaka cuytat (majjat). Lewngol gese na foti woorde deen leɗɗe.

Durngol e lappi jawdi fof ko ko sardiinaa haa timmi, to batte lelnaade Sardi Ladde. Ko nii woni, deen doon gefe didi fof ede kaɗa e nder gesekulle-ladde ngenndiije dee, e lowe ndema dee, e nokkuuji gaawtaadi leɗɗe dii, e nder lowe ladde do puɗi ngoni e wuurtande ko'e majji walla nokkuuji do yimbe nguurtini leɗɗe dii, so tawii tan duum doon na waawi bonnude leɗɗe dee walla ko aawaa koo. Ko noon ne kadi peyyangol jawdi haɗiraa. Wafde feere haa cumu wafa e ladde, ko ko haɗaa. Hay cumgol deenngol ne, dum yamiraa tan ko e dow rewtaade won e sardiiji di Sardi Ladde lelni.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEJTUDE

Tayre 39 lowon 4 e 5 : Ngool d'oon lewngol engol haɗaa, so wonii :

- engol waawi bonnude denagol e tiidgol d'oodde leydeele e dow tellitorde kam e nder jupporde hee ;
- engol hebii waɗeede e nder keesi (baari) ladde cukkuɗi d'ii, kam e nokkuuji *manngoroow* ;
- engol waawi addude dooytagol leydi haa d'um addana caalli ndiyam d'ii fuugaade (ubbaade) ;
- engol waawi addande senaare (laabal) renndo walla kisal yimbe bee caɗeele ;
- engol toɗɗii nokkuuji jeyi-ngenndi kaɗaafi ngam reende ɗi ;
- engol jogori badaade laabi mawɗi d'ii, ko ina wona meetereji 50 serngo kala, walla caalli ndiyam d'ii, ko ina wona meetereji 30 serngo kala.

Tayre 40 : Durngol e dewngol jawdi ina haɗaa e nder gese-kulle-ladde ngenndiije dee, e lowe gaawirde walla guurtinirde leɗɗe dee, e nder lowe ladde d'o puɗi ngonni e wuurtande ko'e majji walla nokkuuji d'o yimbe nguurtini leɗɗe d'ii, so tawii tan garal jawdi ngal na waawi bonnude leɗɗe dee walla ko aawaa koo. Peyyugol leɗɗe ngam ñammingol jawdi ko ko haɗaa, so ko de deenaade walla alaa.

Tayre 41 : Cumngol ladde ko ko haɗaa ; hay jayli daytilal ladde walla duujal gese njamirtee tan ko e dow rewtaare dee d'oo lelnaade : lowe cumteteede dee taartinee casi demaafi walla ɗi huɗo mu'en ittaa haa laabi ; cumtugol ngol na waɗee kikiide, tawa kadi henndu hundu deeyi ; remooɓe walla aynaabe waɗooɓe jayli bee, ebe poti heblanaade waawde surtude jayngol ngol so ngol heborii burtude keerol.

1. Kelmeendi

nokkuuji dowri : nokkuuji jeyaadi e dowri dii, tawa buri heen teskeede ko ladde

feere naftingol : feere walla mba'di golle ndi laawol hebtini wonde ko ko naftinta (leydi, ngaluuji tawaadi, ekn.)

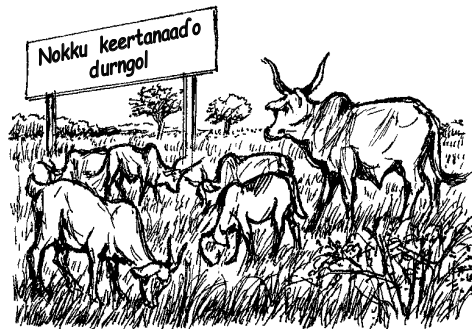
kisnugol jawdi : wadde haa jawdi ndii daɗa, fana, e musibaaji ko wa'i no ñabuuji, waato walla nguyka, ekn.

2. Ko foti koo faameede

Ngaynaaka woni gollal dimmal guurnawal ko buri heewde e yimbe Senegaal, tee kadi ko dum fannu jogiɗo faayiida no feewi e nder faggudu leydi ndii. Kañum fof e heewde nafoore nder faggudu nduu, kam e heewde yimbe dilloobe e mum, haɗaani ko dum golle ɗe ngonaa ñiifnaade haa hannde. Kono noon, ko woodanoo koo haa hannde e binndande sardiyankooje ɗee, waɗtoraano no haanirta nii wonde golle ngaynaaka ko ko naftinta nokkuuji dowri. Ko dum wadi, ko ngaynaaka hebtiniraa koo mba'di naftingol leydeele e ngaluuji tawaadi, ellee ko dum joljokal kesal maantiniingal e nder politik Dowla oo to batte ɓamtaare ndema-ladde-e-ngaynaaka.

Woni faandaare ndeen doon tayannde laamu ko wadde haa iwɗiiji ngaynaaka kisa, kadi ɗi bura heewde e yeñde, mbele dum bura wallitde e kumtugol haajuuji yimbe bee, e wadde kadi haa jeeyoygol ɗiin iwɗiiji caggal leydi bura yellitaade, ngaynaaka wona fannu beydaare mawnde.

Ngal doo kuulal engal sukka njakkande sariya teskanoođe dee e binndande laawol gadane dee. Duum wadi haa Dowla oo, e dow diisnondiral e dente nokke dee kam e pelle liggotoobe gondaade dee, ina jijji lelnude tabitina lelngo bambaare ngaynaaka ngenndiwo. Haadaani doon tan, ma ngaynaaka wafane lelnaade keeriide

e nder kuulal baylital jeyi-leydi ngal. Dekkere jowitiido oo e lappi jawdi ne maa mbo hesditine, yahdodinee e jamaanu. Golle ngaynaaka noon, poti wafeede ko e dow rewtaare taariindi kam e golle ndema, ndema-ladde e golle dowriyanƙooje godde dee, ngam potondiral gede sato nguurndam de bambaare naamnii dee ina waawa ñiibneede walla wafteede no wonnoo.

Aynaabe na keewi wujjaneede jawdi ndariindi, dum adda luure keewde e baasal ngalu mawngal. Jooni, maa politik deengol kisal jawdi e kabtagol nguykaali lelne ngam daɗndugol jawdi leydi ndii e haɗtude luure de dum jibinta dee. Ko duum wadi, e nder lebbi tati caggal ceedtagol feñina kuulal ngal, maa Suudu Sardiiji addane, hollee ebbo baylugol Sarɗi Lorngo (*Kod Penaal*) e Sarɗi dewindagol Lorngo (*Kod porsediir penaal*) ngam sembinde tayne lorlooje nguyka ngaynaaka dee.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEJTUDE

Tayre 44 : Ngaynaaka ina heɓtiniraa wonde mba'di naftingol nokkuuji dowri e ngaluuji tawaafi. Golle ngaynaaka dee poti wafeede ko e dow rewtaare taariindi kam e golle ndema, ndema-ladde e golle dowriyanƙooje godde dee.

Tayre 45 : Maa ngaynaaka wafane lelnaade keeriide e nder kuulal baylital jeyi-leydi jooƴangal e tayre 23 ngal. Dekkere 80-268 mbo 10 marsa 1980, jowitiido oo e lappi jawdi ne maa mbo hesditine, yahdodinee e jamaanu.

1. Kelmeendi

yubbo nguurndam-e-taariindi : dental nokku-e-taariindi baddungal won sato e won nguurndam kulle walla pufi, tawa ina yowitondiri e duumaare

yubbo ndiyam ndema : yubbo no ndiyam hebortoo wonande ndema

yubbo ndiyam dowri : yubbo no ndiyam hebortoo wonande dowri

mahanteeri foorasuuji : denndaangal kubeeje, masiŋaaji e kabirde darnaade wonande kala ko addata ndiyam

ngaluuji diyye : ngaluuji kebagol ndiyam

2. Ko foti koo faameede

Golle ndema-ladde-e-ngaynaaka ina keewi no paworii e tobooli, tee diin ne ina keewi no mbaylortoo hakkunde hitaande e hitaande, hakkunde nokku e nokku. Baasgol hebindaade ndiyam ina jeyaa e ko buri wonande golle dowri cafeelee, dum woni kadi ko buri tonngude nafaore e jeŋal golle ndema-ladde-e-ngaynaaka.

Ko maa kebindagol ndiyam wooda nde nafaore e jeŋal golle ndema-ladde-e-ngaynaaka mbaawa burde moyyude, yellitaare ndema wona ko selli, ko duumii. Ngam yimbe dowri mbaawa jogaade ngaynaaka moyya, kam e ndema-ladde moyya, e ndema kiswaaka, alaa e sago be keba e ndiyam ko yoni. Yellitaare yubbo ndiyam dowri ina adda waawde remde tawa ŋakkere e waylowaylooji tobooli heewataa ko bonni ; ina addana yimbe dowri waawde remde e nder hitaande ndee fof, dum addana dumen nguurndam e weytaare burnde mawnude.

Yanti heen, ina wada haa yimbe mbaawa remde ko buri heewde e ko buri juutde e nder hitaande hee. Senegaal na heewi ko foti waawde wadde e nder ndema ilnaaka.

Ko duum wadi, nder hurum ngal doo Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka, Dowla oo, e dow diisnondiral e dente nokke dee e pelle golloobe ndema dee, ina lelna, tabitina politik yubbo ndiyam ndema, wadda heen ebbooje gollirde, maanaa ballitooje e cihnugol oon doon politik. Oon doon politik e deen ebbooje, ina poti rewtaade ko laamu Senegaal aadondiraa koo e nder Fedde Naftinal Maayo Senegaal (ko wi'etee e farayse koo OMVS) e Fedde Naftinal Maayo Gammbi (woni OMVG e farayse).

Politik ndiyam ndema oo, kam e ebbooje jahdooje heen dee, dum tuugnii ko e feere Kisnal Ngaluuji Ndiyam Tippondirngal. Wi'etee kisnal tippondirngal noon ko feere kisnugol nde nganndu-daa gede fannu todadaado oo fof ede mbaftoraa e nder jahnugol bambaare ngol. Caggal duum, edii mbaftori ko Dowla oo felliti koo tabitinde jeŋgol naatnugol kaalisajji ndiyam-e-ndema dii to batte renndo e faggudu. Edii mbaftori kadi fotde darnude kubeeje, e kabirde ndiyam (foorasuuji, piti-foorasuuji, boydi, e tufle ndiyam de beebataa) e nder dowri hee, mbele ko yimbe bee, ndema kaa e ngaynaka kaa fof coklata koo e ndiyam ina heboo.

Yanti heen kadi, peeje no kaalis liggordoo naatnirtee e nder golle ndema, kam e no mahanteeri e kabirde ndiyam-e-ndema dee (kubeeje, masinajji, *gurupaaji motopompa*) toppitortee na peewtinee, fof ina lelnee e nder politik yubbo ndiyam ndema keso hee.

Ko duum wadi haa jooni, nde wonnoo gollal ndema ilnaaka na yidaa moyyitineede e nder leydi hee, politik yubbo ndiyam ndema oo ina holliri sardiiji keeriidi badanaadi dii kisnugol e kuutoragol jeyi ilnaado oo. Kono noon, wonaa no neddo welaa fof wafirta ilnugol. Politik yubbo ndiyam ndema oo ina lelni wonde dum wafetee ko e dow wafitorde won e gede burde teentude :

- ngonka e baawgol hebaade ngaluuji ndiyam dii, kam e fotde di hisneede e duumaare ;
- fotde dadndude yubbooji taariindi-e-nguurndam tawaadi dii ;

- fotde naftoraade, e no buri haanirde nii, mahanteeje e masijaaji ndiyam ñii.

Ko ñuum wañi, Dowla oo, ngam wadde kaadde baawde mum mbele politik yubbo ndiyam ndema oo na ñaŋa wune, ombo wañta hakkille e naftingol ndiyam newingol duumingol, e nder denndaangal wertaango leydi ndii fof.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEJTU'DE

Tayre 48 : Dowla oo, e dow diisnondiral e dente nokke ñee e pelle golloobe ndema ñee, e dow rewtaade ko aadondiraa koo e nder Fedde Naftinal Maayo Senegaal (OMVS) e Fedde Naftinal Maayo Gammbi (OMVG), ina lelna, tabitina politik e ebbooje gollirde yubbo ndiyam ndema. Dowla oo na wañta hakkille e naftingol ndiyam newingol, duumingol e nder denndaangal wertaango leydi ndii fof.

Oon ñoon politik ina lelna peeje no naatnugol kaalis (*finaasmaa*) e toppitagol na feewna kabirde e mahanteeje ndiyam-e-ndema ñee, labbina kadi sardiiji keeridi wonande kisnugol e kuutoragol jeyi ilnaaño oo.

Oon ñoon politik, kam e ñeen ñoon ebbooje fof tuugnii ko e haqiiqaaji Kisnal Ngaluuji Ndiyam Tippondirngal, kam e jeñcingol naatnugol kaalis ndiyam-e-ndema to batte renndo-e-faggudu. Eñi mbañtori kadi fotde darnude kubeeje, e kabirde ndiyam (foorasuuji, piti-foorasuuji, boyñi, e tufle ndiyam ñe beebataa), e nder dowri hee, mbele ko yimbe bee, ndema kaa e ngaynaka kaa fof coklata koo e ndiyam ina heboo.

1. Kelmeendi

sarwisaaji laamu : denndaangal nafirde de Dowla darnata nder leydi ngam yooltude hujjaaji biy-leydi'en bee (robinaaji, ekkolaaji, cafrorfi, postooji, ekn.)

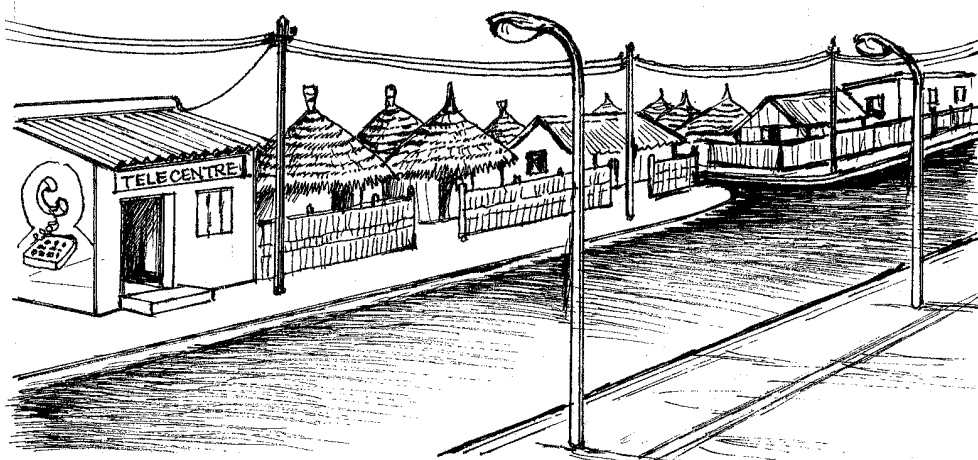
lobbitinde : wafde haa nokku, leydi walla wuro, weeba yottaade, natta joñaade

lobbinagol : wonde do safi yottaade, wonande nokku walla wuro

2. Ko foti koo faameede

Doo e Senegaal, ina waawi wi'eede ko yimbe dowri bee buri be kubeeje (teeru) bee famɗude ko kebata e kabirde e masiŋaaji gollirɗi, e mahanteeje, kam e sarwisaaji leslesi ɗii. Ko buri heewde, nokkuuji dowri ɗii ko ɗi lobbiiniidi, mettudi yottaade, nde wonnoo laabi jotondiral, ko wa'i no laabi godoronj, boli ladde, pomuuji, fof ngoodaani. Duum doon noon ina tonngi ko heewi e yellitaare golle faggudu ko wa'i no njeeygu iwɗiiji ɗii, dillugol yimbe e kaake ɗee (walla e jawdi ndii), teertii noon, yimbe dowri bee ina pamɗi ko kebata e sarwisaaji laamu leydi ndii. Ngam sukkude ndeen doon yolnde nde nganndu-ɗaa ende heewi ko bonnani bamtaare ndemaladde-e-ngaynaaka, Dowla oo e dente nokke ɗee ena mbaɗa, e nder nokkuuji dowri ɗii, ko soklaa koo e mahanteeje, be yellita toon kadi sarwisaaji ɗii. Ko wi'etee koo mahanteeje woni denndaangal ko darnetee koo ngam tabitinde golle e dillugol yimbe, kaake e sarwisaaji kala.

E nder politik e ebbooje toɗɗaade ɗee e ngal doo kuulal jooɗande, ardinaa heen e haajuuji ko golle badeteede ɗee haa nokkuuji dowri ɗii natta

lobbinaade, hono : guurtingol walla pergol boli, laabi godoronj, laabi laafe ndiyam e laafe njoorndi kala, kam yoo *ayeropooruuji* tokoosi.

Lobbitingol nokkuuji jeñnirdi ñii ina weebtina jaltingol jeeyoygol iwdiiji ndema ñii, kam e gaddugol gefe naatooje e *marsandiisuuji* saanga nde haani ndee. Duum ina wallita e gaddangol jehe ñee marsandiis newingol, kam e jeeyoygol caggal leydi won e iwdiiji ñi nganndu-ña, ko booyi koo, ñi keddoto, ñi ñola ño ñi ndemanoo ñoo. Yellitgol mahanteeje e sarwisaaji laamu e nder dowri ndii ina todfii kadi lelngooji gaddugol kuuraa elektirik e boggi telefong kala.

Ngam addude peeje safaara e cafeele lobbinagol nokkuuji dowri ñii e baawgol majji hebde e sarwisaaji laamu ñii, Dowla oo e dente nokke ñee ina lelna, tabitina politik ngenndiijo e ebbooje diiwaaniyankooje yellitaare mahanteeje e sarwisaaji laamu e nder dowri ndii.

3. TESKO-DEN ÑEE ÑOO TAYE TEEJTUÑE

Tayre 51 : Dowla oo e dente nokke ñee ina lelna, tabitina politik ngenndiijo e ebbooje diiwaaniyankooje yellitaare mahanteeje e sarwisaaji laamu e nder dowri ndii.

1. Kelmeendi

burondiral : baasgol fotondirde walla hawrude (e nder ko waɗɗaa)

sarwisaaji renndo leslesi : nafirde renndo de laamu waɗanta yimbe leydi (to batte cellal, jaɗde, pindingol, ndiyam, jokkondiral, ekn.)

2. Ko foti koo faameede

Ngam yellitde potondiral renndo e dowri hee, dum usta burondire gonɗe dee hakkunde teeruujii e gure dowri, Dowla oo na toɗɗii dee doo paandaale :

- moyyitinde hurum nguurndam e mba'diiji mum, nder dowri ;
- tiidinde baawgol yimbe dowri bee hebde e nafirde renndo leslesi dii ;
- humtude haajuuji mu'en e ko fa'ti e jaɗde e pinal, heblooji e cellal balli.

Dum wadi noon, ngoya Dowla oo ko waɗde feere haa burondire renndo mawɗe mbaasa woodde e nder leydi hee. Dowla oo wonat ñaawoowo hakkunde nafaaje gonande dee kala goomu walla leñol renndo ngoo. Ko noon ne kay woni, Dowla oo na foti woyeede peccagol mahanteeje hakkunde teeruujii e gure dowri dee mbele bamtare leydi ndii ende wona fotondirde, tawa nde yahraani seŋgo. Dowla oo, e dow wondude e dente nokke dee, ina lelɗa, tabitina politik mbo yellitaare moyyugol nguurndam kam e cosgol e jahnugol peeje jowitiide e faggudu e nder nokkuuji dowri dii. E nder oon doon fannu, ina jeyaa e ko buri ardineede heen ngoyaaji cosgol *antampirisaaji* dowri tokoosi e nder fannuujii fitiramgollaagu e sarwisaaji. To bamtugol renndo, ngal kuulal angal taabii taabal mawngal fa'de e tabitingol potondiral renndo e nder dowri ndii. Sabu dum, Dowla oo na aadi sihnude :

- potondiral hakkunde debbo e gorko, potal to hakkeegi hakkunde rewbe e worbe, teenji noon e nder golle ndema dee ;

- naatnugol sukaabe bee liggeey, e nder golle ndema. Dowla oo e dente nokke dee kala ina mbaɗi duum doon ngoya burɗo teentude, duum wona feere habtorde uujooji (ɗanle ummoraade dowri feewde e gure teeru), kam e foolirde ɗakkere

golle tonngunde ndeen doon feccere waɗnde faayiida no feewi e nder renndo men.

Ko duum waɗi, keɓgol leydi e ñamaale kaalis liggorɗo, fof maa weebnane rewbe e sukaabe dowri bee. Duum doon noon ko duum taabal politik teskiniingal. Yanti heen kadi, Dowla oo ombo lelɗa yubbo ballugol sukaabe remooɓe heblaabe bee e golle ndema e joodaade ebe liggoo ; duum noon tawa ko doo e duubi tati caggal nde ngal doo kuulal seedta, feñinaa ndee.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEJTUDE

Tayre 53, lowel 2 : Dowla oo, e dow wondude e dente nokke dee, ina lelɗa, tabitina politik mbo ɓamtugol moyyugol nguurndam kam e cosgol e jahngol peeje jowitiide e faggudu e nder nokkuuji dowri ɗii, haa teenji noon e cosgol antampirisaaji dowri tokoosi e nder fannuujii fitiramgollaagu e sarwisaaji.

Tayre 54 : Dowla oo na tabitina potal to hakkeegi hakkunde rewbe e worbe nder dowri, teenji noon e nder golle ndema dee. Yanti heen, rewbe bee ebe mbeebnanaa keɓgol leydi e ñamaale kaalis liggorɗo.

Tayre 55 : Naatnugol sukaabe bee liggeey, e nder kala golle jowitiide e mecce ndema, ko duum ngoya burɗo himmande Dowla oo e dente nokke dee kala. Maa be mbeebnane keɓgol leydi e ñamaale kaalis liggorɗo.

Duwgol yimbe e kataaji garooji kam e musibbaaji jowitiidfi e golle ndema-ladde-e-ngaynaaka

1. Kelmeendi

aasiraas ndema : duwgal renndo jowitiingol e golle ndema

boofñ mbelnitaari : kaalis tottirteedo ngam timmitinde nafaore walla mballitaari, walla mbelnitaari golle moyye ceedtaade

kuleteede : ko foti huleede, kataaji walla musibbaaji

aawdi perebaas : aawdi cubaandi feewnaa to gollorde ganndal (ko wa'i no ISRA'en) ko adii nde ndi yeewndetee, hebbinee, nde ndi fuddoo sareede e nder remooɓe hee

2. Ko foti koo faameede

Ko jiidaa koo e duwal renndo wonande yimbe liggotoobe bee golle ndema, ngal doo kuulal engal addi duwal daɗndoowal e kataaji di Alla waɗi, kam e gefe potde huleede jowitiide e golle ndema-ladde-e-ngaynaaka dee. Ngaal doon duwal ko Dowla oo waɗata ngal. Sabu, e dow diisnondiral e pelle golloobe ndema dee, Dowla oo ina lelɓa, tabitina politik mbo *aasiraas*, duwgal e kisal ndemanteeri ndii, ko dañetee koo heen, e kabirde mahaade, ndarnaa dee, daɗndooje e kataaji di Alla waɗi, kam e gefe potde huleede jowitiide e golle ndema-ladde-e-ngaynaaka dee.

E yeru, so artii e aawdeele dee to batte moyyugol e kebagol, Dowla oo ina waɗa ndesa aawdi *perebaas* wonande kala ndemanteeri kaɓtordi (teenɗanndi nafaore remooɓe bee e leydi ndii kala), walla ndi ngannduɗaa ɗakkere toɓooli ndee ina waawi nuskude dum no feewi.

Caggal duum, ko liggotoobe ciiri golle toɗɗaadi dii potata hebbitinde deen doon aawdeele kisnaade. Kono, so ebe mbaɗa dum noon, alaa e sago be ndewtoo lelnaade laawol e sariya jowitiide dee e demgol, kisnugol, e pecondirgol aawdeele dee. Duum noon, ko laawɗinaa koo to batte aawdeele tee dum woni haa jooni e sihneede, alaa e sago dum hesɗitinee, yahdodinee e jamaanu.

So artii noon kadi e kataaji di Alla wadi, kam e gefe potɗe huleede jowitiide e golle ndema-ladde-e-ngaynaaka dee, Dowla oo, e dow diisnondiral e pelle golloobe ndema dee, ina adoo waɗde beto wonande denndaangal lelnaade e peeje to batte sariya, jaale e kopporeeje goodaade dee (ko wa'i no booñ kataaji, booñ gaaranti e mbelnitaari). Caggal duum, o lelna peeje joopiide moyyitingol newaare deen doon gefe fof, doon e duubi diɗi caggal nde ngal doo kuulal seedtaa, feññinaa.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEJTU'DE

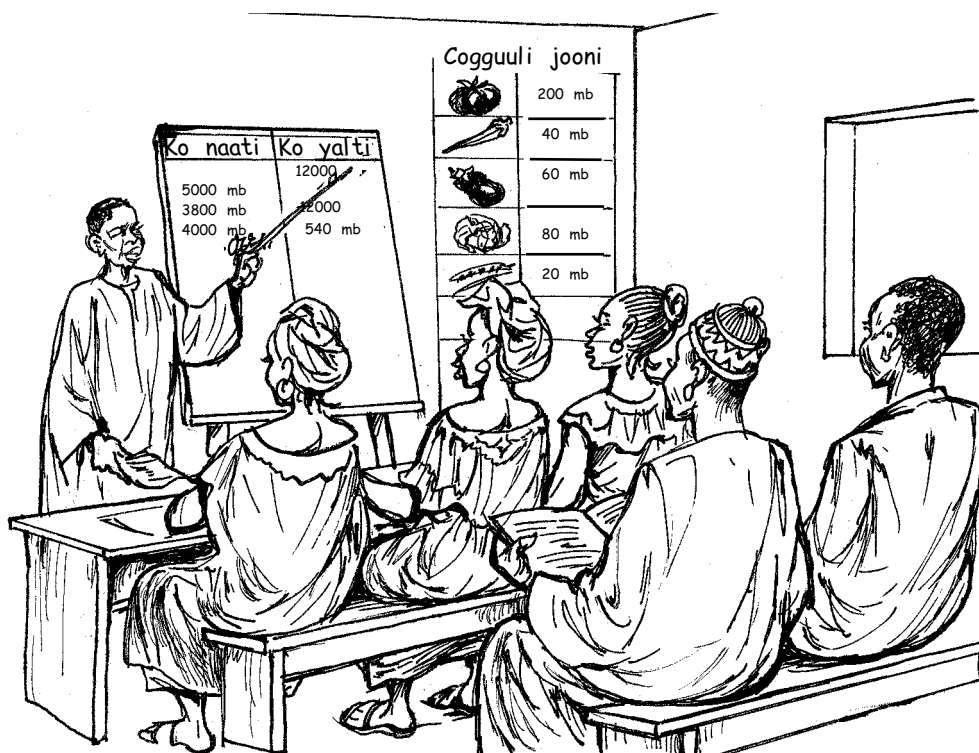
Tayre 57 : Dowla oo, e dow diisnondiral e pelle golloobe ndema dee, ina lelna, tabitina politik ballital aasiraasuuji ndema, ngam hisnude ndemanteeri ndii, ko dañetee koo heen, e kabirɗe mahaade, ndarnaa dee.

Tayre 59 : Dowla oo, e dow diisnondiral e pelle golloobe ndema dee, ina waɗa beto wonande denndaangal lelnaade e peeje to batte sariya, jaale e kopporeeje jowitiide dee e kataaji di Alla wadi, kam e kala gefe potɗe huleede (ko wa'i no booñ kataaji, booñ *gaaranti* e mbelnitaari ekn.) ; o lelna kadi peeje joopiide moyyitingol newaare deen doon gefe betaade fof, doon e duubi diɗi caggal nde ngal doo kuulal seedtaa, feññinaa ndee.

PEEJE JAHDIRDE

Sabaabu

Ndee doo tiitoonde anndinta ko peeje jahdirde deweteede de Dowla oo jogori tabitinde ngam newnude jettingol paandaale tonngaade dee e ngal doo Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka.

Loowdi tiitoonde 4 ndee

Tiitoonde 4 ndee soomi ko *dee doo dame* :

- ☞ *Damal 14 : Humpito ndema, jaŋde e heblo nder golle ndema e golle dowri*
- ☞ *Damal 15 : Tiidtingol mbaawkaaŋi dowerinaabe, e pelle golloobe, e pelle sosiyetee siwil (renndo biyleydi'en), e dente nokke, e sarwisaaji Dowla dii*
- ☞ *Damal 16 : Widto e batu ndema-ladde-e-ngaynaaka*
- ☞ *Damal 17 : Finaasmaa bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka*

Humpito ndema jaŋde e heblo nder golle ndema e golle dowri

1. Kelmeendi

peeje jahdinirde : lelnaade sariya de ngannu-ɗaa, so golle ebbaama tee na

njiɗaa yoo bur newaade, eɗe njahdodinee heen mbele ina bura timmude

rema-ladde'en : tuttotoobe leɗɗe, ina njeñcina dum ngam naftoraade de

jaŋde leslesre : jaŋde fuddorde, no foti kala (ekkolaaji, jaŋde mawbe, ekn.)

heblo adano : fuddorde heblo e nder tayre walla fannu jaŋde

heblo dowrowo : heblo tolniingo e dudal jaabi haadtirde (maanaa *iniwersitee*)

2. Ko foti koo faameede

So politik bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka oo yiɗaama yoo bur dañde wune e yumtude, alaa e sago won e peeje walla lelnaade jahdinirde cihnee, mbaddoree heen. Ina buri ardineede, e deen doon peeje noon, jaŋde e pinal, tiidtingol mbaawkaaji kam e heblooji e golle, ko nagnnu-ɗaa koo ina bura moyyitinde baawde liggotoobe ndema e dowri hee. Remoobe, e aynaabe, e rema-ladde'en jannginaabe keblaa, waawbe tarde e winndude, ebe poti dañde humpito duumiingo, yonngo, nuundungo wonande kala ko yowitii e iwdi ndema (cogguuji e njaruuji nder jehe e luumooji, mba'di aawdeele, ngonkaaji njulaagu, ekn.).

Dowla oo na diisnondira e liggotoobe faggudu bee (remoobe, aynaabe, rema-ladde'en, liggotoobe ciiri golle njulaagu dii kala, ekn.) ngam be mbaɗa beto yubbooji humpito ndema dii. Fawaade e ko teskaa heen e ko tonngaa heen koo, Dowla oo lelna ebbooje moyyitingol ko woodaa koo, doo e duubi diɗi caggal nde Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ngal seedtaa, feññinaa ndee.

Ndeen doon ebbore maa wallit e moyyitingol baawgol liggotoobe faggudu bee wadde golle mu'en ndema-ladde-e-ngaynaaka dee no buri haanirde nii, kadi be ndaroo darnde mu'en golloobe bantaare haa timma.

Jande e pinal, jande mawbe (gittugol humambinnaagu) e heblo liggotoobe bee, ko dum gede paayodinde e kesditingol ndema. Fawaade e ndeen doon yi'ande, Dowla oo na lina, tabitina, e dow gollondiral e denndaangal liggotoobe bantaare ndema-ladde-e-ngaynaaka bee, Feere Ngenndiire nde Heblo Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka. Nder duum, Dowla oo na todfii paandaale fidi teegtude sanne e oon fannu :

- dowrinaabe fof njanginee e jande mawbe doo e duubi sappo ;
- jande leslesre wadane kala sukaabe wonbe e dowri hee, doo e duubi noogaas.

Fawaade e oon doon politik keblugol ndema-ladde-e-ngaynaaka, Dowla oo na sosa, doo e duubi sappo caggal nde ngal doo kuulal seedtaa, feñinaa, galleeji heblo e nder golle ndema e kala falnde (*departemaa*) leydi ndii. Hajkadi, hakke e heblo adano (ngam fudfaade jannugude fannu oo) e jokkaango (tiidtingol baawde e ganndal e nder cihngol golle dee), ko duum woni ko hebtinanaa yimbe wadoobe golle ndema dee, kam e denndaangal liggotoobe dowri bee. Be madafa dañde heblo huuftidinngo, haralleewo e golliyanjkeewo, e nder golleeji ndema, ndema-ladde e ngaynaaka.

Ngoon doon heblo wafetee ko e nder galleeji laamu walla galleeji *piriwee* kebtinaafi, njabaa. Dowla oo na wallita ngo. Nder duubi didi caggal nde ngal doo kuulal seedtaa, feññinaa, maa Dowla oo sos, darna kubeeje e jubbule heblo dowrowo e nder fannuujii gannde e karallaagal bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEJTUDE

Tayre 62 : Janje e pinal, janje mawbe, kam e heblo ko dum peeje paayodinfe ngam kesfitingol ndema. Dowla oo na lelina tabitina, e dow gollondiral e denndaangal liggotoobe bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka bee, Feere Ngenndiire nde Heblo ndema-ladde-e-ngaynaaka.

Nde wonnoo ko kañum defii janje huubtidinde e janje mawbe kala, Dowla oo na dotti happu duubi noogaas ngam janje leslesre wafanee kala sukaabe wonbe e dowri hee, kam e happu duubi sappo ngam dowrinaabe fof njannginee e janje mawbe.

Fawaade e oon doon politik keblugol ndema-ladde-e-ngaynaaka, Dowla oo na sosa, doo e duubi sappo caggal nde ngal doo kuulal seedtaa, feññinaa, juubbule heblo golle ndema e nder kala falnde (*departemaa*) leydi ndii.

Tayre 63 : Hakke e heblo adano e jokkaango, ko ko hebtinanaa yimbe wafooobe golle ndema kam e denndaangal liggotoobe dowri bee. E nder duum ebe ndaana heblo huubtidinngo, haralleewo, golliyankeewo, e nder golleeji ndema, ndema-ladde e ngaynaaka ngo nganndu-daa ko galleeji laamu walla galleeji *piriwee* kebtinaafi, njabaa, mbaadata ngo. Ngoon doon heblo, Dowla oo na wallita ngo.

DAMAL 15

Tiidtingol mbaawkaaji dowerinaabe e pelle golloobe e pelle renndo biyleydi'en (sosiyete siwil) e dente nokke e sarwisaaji Dowla d'ii

1. Kelmeendi

tiidtingol mbaawkaaji : wafde haa neddo oo (maa yimbe bee) burtoo waawde wafde golle mu'en

renndo biyleydi'en : denndaangal yimbe, wonbe e pelle walla teeldube, wonbe bee renndo biyleydi'en ngo njiidaa ngoo e Dowla walla renndooji politik d'ii

darnde nafirde renndo : darnde Dowla, walla sarwisaaji laamu, todfiinde tabitingol nafooje fofen, wonande yimbe walla renndo ngoo fof

termondiral njulaagu hakkunde leydeele : kaaldigal e maslondiral hakkunde golloobe dowlaaji mbele ebe nda'na nanonndiral to batte njulaagu

2. Ko foti koo faameede

Faandaare jangngol e keblugol liggotoobe dowri burnde teentude ndee ko tiidtingol mbaawkaaji mu'en, teenti noon to banngol baylugol ba'ee mu'en karalle gollirde kala. Dowerinaabe bee, pelle golloobe ndema dee, kam e pelle renndo biyleydi'en dee, ede njogii darnde wafnde faayiida e nder bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka. Ko duum wafdi, e nder cihngol politik tellitinal laamu, Dowla oo, kam e dente nokke dee, ina mbaawi halfinde dee doo pelle tati kaalaade dow dee tabitingol darnde nafirde renndo todfiinde nafore fofen.

Yanti heen, diin doon goomuujii liggotoobe edii njeyee e peewnugol e tabitingol beto politikaaji e ebbooje laamu wonande fannu ndema-ladde-e-ngaynaaka. Nder deen doon golle, Dowla oo e dente nokke dee na mballita

de to batte karallaagal e to batte kaalis. E dow diisnondiral e wondaabe bee, haa jooni, hono dowrinaabe bee, pelle golloobe ndema dee e pelle renndo biyleydi'en dee, Dowla oo ina be lelnana, tabitina ebboore tiidtingol mbaawkaaji mu'en. Tawa, faandaare ngool doon tiidtingol mbaawkaaji ko yellitgol jaale cemmbolinde, jogiide caggal, mbele pelle remoobe dee ina mbaawa daraade no haanirta nii, darnde mu'en gollidiibe e bamtaare. Fannuuji burdi teskinaade do ngool doon tiidtingol mbaawkaaji wadatee doo ko : kebindagol na yiila, kishugol, politikaaji ndema (keblugol golle, lelnugol peeje, betgol ko gollaa), kam e fannuuji termondire e kaaldigal nder golle njulaagu hakkunde leydeele, e gefe jowitiide e tippondiral dogre hakkunde-leydeere.

E sawndo duum, walla e njahdodinal e majjum, Dowla ina lelina, tabitina kadi ebboore tiidtingol mbaawkaaji gollotoobe mum, kam e won joodaniibe dente nokke, e nder fannuuji termondiral, lelnugol peeje e kishugol politikaaji ndema.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEENTUDE

Tayre 65 : Dowrinaabe bee, pelle golloobe ndema dee, kam e pelle renndo biyleydi'en dee, efe njogii darnde wafnde faayiida e nder bamtaare ndema-ladde-e-ngaynaaka. Dowla oo, kam e dente nokke dee, ina mbaawi halfinde de tabitingol darnde nafirde renndo toddiinde nafaore fofen.

Tayre 66, lowel 2 : E nder duum, Dowla oo, e dow diisnondiral e remoobe, pelle golloobe e pelle *sosiyete siwil* (renndo biyleydi'en) dee, ombo lelina, tabitina ebboore tiidtingol mbaawkaaji mu'en, teenti noon e nder fannuuji kebindagol na yiila, e kishugol politikaaji ndema (keblugol golle, lelnugol peeje, betgol ko gollaa), kam e fannuuji termondire e kaaldigal nder golle njulaagu hakkunde leydeele, e gefe jowitiide e tippondiral heerto-leydewal.

1. Kelmeendi

feere dowgol na yahna : feere no huunde dowretee na yahnee

ustugol daawe : wadde haa won daawe ndabbitinee walla nii ndiwee,
e nder golle jahneteede, tawa ko newaare no golliraa nii wadi dum

fannu ndema-e-nguura : fannu golle (e nder mbaaylaari, ko buri heewde) tawa
ko gefe iwde e ndema ngolletee heen, gila e baylugol haa e ñaamegol

laawol sardi : fawaade e ko lelnaa e laawol walla sardiiji

2. Ko foti koo faameede

Widto, teenji noon sihaango ngoo, ko dum huunde wafnde faayiida e nder wune politik bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka oo. Ko dum wadi, e nder oon doon politik, Yubbo Ngenndiiwo ngo Widto Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ina lelnee, tabitinee. Ngoon doon yubbo, ngo dowat, ngo yubbina widto ngoo, mbele paandaale politik bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka oo ina bura tabitinireede no haanirta nii, teenji noon e dow lelnugol ebbooje widto, kam e doolditingol jeñcule maggo. Ngoon doon yubbo ina adda kaadtudi moyyere kuutoragol ngaluuji kaalis, doole yimbe e kabirde, keɗagol jehe e luumooji burngol newaade (annude ko kewi, feewnitanaade ko jehe ngenndi e hakkunde leydeele dee naamni koo). Etee engo adda kadi ustugol daawe, maanaa ebbooje widto dee bura yubbineede, mbele ede mbaasa yanyantondirde e dow fannu gooto, haa yimbe bura naftorde ngaluuji kaalis e doole yimbe kuutorteede dee ngam jubbingol e cihngol deen doon ebbooje. Yubbo ngoo engo newna kadi yellitgol, jahdodinal, labagol, e eggingol adda ganne karallaagal ndema kaande, baawde gollireede.

To batte njubbudi, Yuɓɓo Ngenndiiwo ngo Wiɗto Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ngoo wadaa ko e les njiimaandi ndenndaandi hakkunde Dowla oo e pelle golloobe ndema dee. Ina soomi cuufi wiɗtooji hono ISRA, ITA e jaale ganndal e iniwersiteenaaje godde, baawde golle, gila doo e leydi hee haa to hakkunde leydeele. E nder golle mum, Yuɓɓo Ngenndiiwo ngo Wiɗto Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ina duŋca e gollondirgol e jaale jogiide dee karallaagal e mbaawkaaji wiɗto nder fannuujj ndema e ndema-e-nguura, gila e tolno ngenndi, e nder heerto-leydeele haa e hakkunde leydeele, ko wa'i no Batu mbo Wiɗto Ndema e nder Afrik (CORAF, e farayse) e Dingiral Afrik ngal Wiɗto Ndema (FARA, e farayse). Yuɓɓo Ngenndiiwo ngo Wiɗto Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ngoo, wallita ngo e kaalis, e ko buri teenjtude, ko Booñ Ngenndi mbo Wiɗto Ndema e Ndema-e-nguura (FNRAA, e farayse), mbo nganndu-ɗaa oo ko dekere (mbo t° 99-85 mbo 4 feeburiyee 1999) sosi mbo, tee ko mbo pa'ɗo hesditineede. Dowla oo na yetta kadi feere, roondoo kaalisajji ebbooje wiɗto jaggiraade burde heewde nafaore ngenndi.

Yantude e wiɗto ngoo, tawaama wonde ina joggi nde sosetee Yuɓɓo Ngenndiiwo ngo Batu Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka (SNCASP, e farayse) ngam yellitde peeje ndema karalle kese dee. Batu Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka oo yeewaama tawaa ko ko jogii nafaore ngenndi kala. Duum wafi, Dowla oo ina lelɓa, tabitina politik ngenndiijo mbo batu ndema-ladde-e-ngaynaaka, tawa omo gollidi heen e pelle golloobe ndema dee, fawaade e politikaaji ciiri golle e mba'diiji keeraniidi diiwannuujj dii. Peeje tabitingol oo doo politik ko laawol sardi labbinta de.

Batu Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka oo, omo heewi ko o nafata. Ombo soomi dee doo nafaaje fof: ballitgol, baajagol, cihngol, kirjingol, kakkilingol, heblo, humpito, e maslondirgol. Golle makko dee ede keewi, de ceeri; ede toɗɗii: jeñngol, baylugol, gaddangol, jeeygol, keɓgol e ñamaale, fitiramgollaagu e kiscal taariindi.

Golle peewtude e wasiyaaji ndema-ladde-e-ngaynaaka dee kebirtee ko e dow aadi; wadata dum ko *Asaas Nasiyonaal* (biro ngenndiiwo jubbinoowo na humpita) mbo Batu Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka (ANCASP, e farayse) walla kala jaalal ngal hakke renndo (*durwaa pibilik*) walla hakke keeriido (*piriwee*), jogingal mbaawkaaji kebtinaadi e nder oon fannu, walla cosanangal duum doon. Ngam waawde huurde, hawridina leydi ndii fof, e newaare, e burde waaw kadi

nootitaade e ngoyaaji nokkuuji d̄ii, ina darnee e nder kala diiwaan goomu diisnondiral golloobe Batu Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka. Nguun doon goomu wadi ko joodaniibe Dowla oo, e pelle golloobe ndema dee, e pelle de ngonaa laamuyankooje keeroriide oon fannu, kam e kala jaalal godngal jogingal mbaawkaaji kebtinaadi to fannu wasiyaaji ndema-ladde-e-ngaynaaka. Ko sarfi lelnata peeje tabitingol golle mum.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEJTUDE

Tayre 68, lowon 1 e 3 : Yubbo Ngenndiiwo ngo Widto Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ina lenee, tabitinee. Nguon doon yubbo, ngo dowat, yubbina widto ngoo, mbele paandaale politik bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka toɗɗaado oo e tayre 6 nde ngal doo kuulal ina bura tabitinireede no haanirta nii.

Yubbo Ngenndiiwo ngo Widto Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ngo nganndu-ɗaa ngoo, ngo wadɗa ko e les njiimaandi ndenndaandi hakkunde Dowla oo e pelle golloobe ndema dee, soomi ko Galle Widto Ndema Senegaalnaajo (burɗo anndireede ISRA), Galle Widto e Karallaagal ko feewti e Nameele (burɗo anndireede ITA) e jaale ganndal e iniwersiteenaaje godde, baawde golle, gila doo e leydi hee haa to hakkunde leydeele.

Tayre 69, lowel 1 : Batu ndema-ladde-e-ngaynaaka oo ko mbo jogiido nafaore ngenndi. Yellitgol peeje karalle ndema kese, ko darnugol Yubbo Ngenndiiwo ngo Batu Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka tabitinta dum.

Tayre 70 lowel 1 : Golle peewtude e wasiyaaji ndema-ladde-e-ngaynaaka dee kebirtee ko e dow aadi ; wadɗata dum ko Asaas Nasiyonaal (biro ngenndiiwo jubbinoowo na humpita) mbo Batu Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka (ANCASP, e farayse) walla kala jaalal ngal hakke renndo (*durwaa pibilik*) walla hakke keeriido (*piriwee*), jogingal mbaawkaaji kebtinaadi e nder oon fannu, walla cosanangal duum doon.

1. Kelmeendi

finaasmaa : gaddugol kaalis waɗa e njaru, coggu walla e gollagol huunde, tawa nii wonaa baɗɗo oo jeyi dum

kuulal kopporeeje : kuulal jubɓinoowal, tammboo bidsee Dowla walla ministeeruuji, ngal Suudu Sardiiji (Batu Ngenndi) wootata ; ko duum wi'etee e farayse *luwaa de finaas*

booñ moofte e ñamaale : booñ ba'ɗo no banke hakkunde yimbe fedde walla nokku tawa hoore kaalis ndee ummortoo ko e piye walla pawe joomum'en

2. Ko foti koo faameede

Kuulal joopande ngal angal defii kadi aadi Dowla oo e wallitde bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka ndee to batte *finaasmaa*. Ko nii woni, Dowla oo, e dow gollondiral e pelle golloobe ndema dee, ina lelna, tabitina feere ngenndiire ngam addude kaalis e wallitde golle ndema-ladde-e-ngaynaaka. Ndeen doon feere ina newnana liggotoobe dowri bee hebde ngaluuji finaasmaa ɗi golle mu'en naamnii ɗii. Ende waawi soomde baɗe keeriide e nder diiwanuuji hee, fawaade e no ɗi ngoniri.

E nder ndeen doon feere ngenndiire, ina darnee Booñ Ngenndi mbo Bambaare Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka (FNDASP, e farayse) mbo ngannduɗaa, woni faandaare mum ko baɗgol finaase, hakkunde gefe goɗɗe, batu ndema-ladde-e-ngaynaaka oo e ballitgol pelle golloobe ndema dee. Sardiiji e peeje gaddugol kaalis ngol fof, kam yoo laabi no yahrata, ko laawol sardi lelnata dum, e dow rewtaade kuulal finaas ngal.

Yanti heen kadi, Dowla oo na sosa, doon e duubi tati caggal nde ngal doo kuulal seedtaa, feññinaa ndee, booñ ballal hesditinde gollirde ndema dee, e dow rewtaade kuulal finaas ngal. Oon doon booñ ina wallita e finaasmaa, e ko buri teentude, kabirde gollirde ndema dee, joddingol e liggeey sukaabe remooɓe heblaabe e golle ndema bee, kam e baɗe kisnugol ngaluuji tawaadi ɗii, e duumaare.

E sakket noon, ngam yellitde e newnude finaasmaa bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka ndee, Dowla oo, e dow diisnondiral e pelle gollooɓe ndema dee, ina lelna, tabitina politik ballitoowo booñuuji moofte e ñamaale e nder dowri ndii.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEENTUDE

Tayre 71, lowel I : Feere ngenndiire ngam waɗde finaase e wallitde golle ndema-ladde-e-ngaynaaka dee, Dowla oo, e dow gollondiral e pelle gollooɓe ndema dee, ina lelna, tabitina ɗum.

Tayre 72 : Ina darnee Booñ Ngenndi mbo Bambaare Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka (FNDASP, e farayse) mbo nganndu-ɗaa, woni faandaare mum ko baɗgol finaase, e ko buri teentude, batu ndema-ladde-e-ngaynaaka oo, e ballitgol pelle gollooɓe ndema dee. Sardiiji e peeje gaddugol kaalis ngol, kam yoo laabi no yahrata, ko sarɗi lelnata ɗumen, e dow rewtaade kuulal finaas ngal.

Tayre 73 : Dowla oo na sosa, doon e duubi tati caggal nde ngal doo kuulal seedtaa, feññinaa ndee, booñ ballal hesditinde gollirde ndema dee, e dow rewtaade kuulal finaas ngal. Oon doon booñ ina wallita e finaasmaa, e ko buri teentude, kabirde gollirde ndema dee, joddingol e liggeey sukaabe remooɓe heblaabe e golle ndema bee, kam e baɗe kisnugol ngaluuji tawaadi ɗii, e duumaare.

LELNAA'DE CARIIDE E TIMMINIR'DE

Sabaabu

Tiitoonde 5 ndee ina holliri lelnaade cariide Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ngal, de nganndu-daa buri heen teskinaade ko : cosgol Batu Dowrowo mbo joopande ndema-ladde-e-ngaynaaka, darnugol Goomuujj joopande ndema-ladde-e-ngaynaaka diiwaaniyaŋkooji, jubbingol Kawral ndema kala hitaande ngam tabitinde cihngol moyyol, kam e rewindo burngo newaade wonande lelnaade Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ngal.

Loowdi tiitoonde 5 ndee

Tiitoonde 5 ndee soomi ko dee doo dame :

☞ Damal 18 : Lelnaade caride

☞ Damal 19 : Lelnaade timminirde

1. Kelmeendi

feewtinde (kuulal) : woodde ko waylaa (e kuulal walla winndannde sariya) ngam bura yubɓude e feewde

wadde rewindo : rewde e ko woni e wadeede ngam yeewde heen do feewi e do waasi feewde mbele ina feewnitee

gollodiibe e bambaare : yimbe (walla nii pelle) be neddo walla fedde liggodta ngam sihnude bambaare (nder golle walla ebboore)

2. Ko foti koo faameede

Takata cihnugol Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ngal dañde wune, ko maa yubbo rewindo darnee. Alaa e sago kadi, liggotoobe be ngal todfii bee, be paama, kebindoo tigi, joopande kuulal ngal e peeje cihnugol maggal, tawa kadi diisnondiral coobangal ngal e nder kuulal hee angal jokkaa. Ngam tabitinde duum doon, Batu Dowrowu ngu joopande ndema-ladde-e-ngaynaaka ina darnee e tolno ngenndi ndii. Ko Hooreejo Leydi oo ardotoo nguun doon Batu. Sekertariyaa mum, ko Ministe kalfinaado ndema jogotoo dum. Joodaniibe pelle golloobe ndema dee ina njeyaa e Batu nguu. Ko Batu Dowrowu nguu tabitinta rewindo cihnugol ngal doo kuulal, engu okka kadi miijo maggu e yi'annde maggu e kala ko yowitii e gefe bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka. Coomdi maggu e jahnugol golle maggu fof ko sariya taynata dumen.

Ko noon ne kay, e tolno kala diiwaan, Goomu Diiwaniyankeewu ngu Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ina darnee e sato Goorneer diiwaan oo.

Sekertariyaa muudum, ko gardiido oo bambaare dowri e nder diiwaan kala jogotoo dum, tawa ombo wadi joodaniibe pelle golloobe ndema dee.

Nguun doon Goomu Diiwaniyankeewu, ina halfinaa rewindo cihnugol ngal doo kuulal, engu okka kadi miijo maggu e yi'annde maggu e kala ko yowitii e gede bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka e nder diiwaan hee. Coomdi batu nguu e jahnugol golle maggu fof ko laawol sariya taynata dumen.

E les kalifaandi Batu Dowrowu ngu Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka nguu, Kawral ndema ina yubbinee kala hitaande. Ko Hooreejo Leydi oo ardotoo dum ; ngaal doon kawral ina renndina liggotoobe bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka bee fof, haa teenji noon e joodaniibe bee pelle golloobe ndema dee, kam e pelle renndo biyleydi'en dee, e gollodiibe bambaare bee. Kawral ngal yeewtindoo haa laabee no cihnugol kuulal ngal woniri, yuurnitoo kadi denndaangal tobbe todfiide dee yimbe dowri bee.

Ministe kalfinaado ndema oo wada ciimtol hitaande jowitiingol e ko lelnaa koo ngam cihnugol ngal doo kuulal, kam e peeje tabitingol maggal. Ngool doon ciimtol tottee Hooreejo Leydi, Hooreejo Suudu Sardiiji, Hooreejo Batu Rippibilik, Mawdo Ministeebe e joodaniibe pelle golloobe ndema bee, ñande 31 lewru marsa, e kala hitaande.

Ngal doo Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka, maa ngal yuurnite kadi, ngal feewtinee so j jijii, tawa ko Suudu Sarfiiji wadata dum, doon e duubi tati caggal nde ngal seedtaa, feññinaa ndee ; caggal duum, dum wadee duubi joyi kala, caggal yuurnito adano ngoo. Ngam duum doon, Ministe kalfinaado ndema oo, e dow yahdodinde e pelle golloobe ndema dee, ina adoo hollira njeñcudi cihngol kuulal ngal, maanaa ko hebaa koo heen. Caggal duum, njeñcudi ndii hollitee Suudu Sarfiiji.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEJTUDE

Tayre 75, lowel I : Batu Dowrowo ngu joopande ndema-ladde-e-ngaynaaka ina darnee. Ardotoo mbo ko Hooreejo Leydi oo, Ministe kalfinaado ndema oo jogoo *Sekertariyaa* mum ; tee, joodaniibe pelle golloobe ndema dee ina njejaa e Batu nguu.

Tayre 76, lowel I : Goomu Diiwaniyankeewu ngu Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka ina darnee e sato Goorneer diiwaan kala. *Sekertariyaa* muudum, ko gardiido oo bambaare dowri e nder diiwaan kala jogotoo dum, tawa ombo wadi joodaniibe pelle golloobe ndema dee.

Tayre 77, lowel I : E les kalifaandi Batu Dowrowu ngu Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka nguu, Kawral ndema ina yubbinee kala hitaande. Ko Hooreejo Leydi oo ardotoo dum ; ngaal doon kawral ina renndina liggotoobe bambaare ndema-ladde-e-ngaynaaka bee fof, haa teenti noon e joodaniibe bee pelle golloobe ndema dee, kam e pelle renndo biileydi'en dee, e gollodiibe bambaare bee.

Tayre 79 : Ngal doo kuulal, maa ngal yuurnite kadi, so jijii ngal feewtinee, tawa ko Suudu Sarfiiji wadata dum, doon e duubi tati caggal nde ngal seedtaa, feññinaa ndee ; caggal duum, duubi joyi kala, angal yeewtee caggal yuurnito adano ngoo.

Ngam duum doon, Ministe kalfinaado ndema oo, e dow yahdodinde e pelle golloobe ndema dee, ina adoo hollira njeñcudi cihngol ngal doo kuulal, caggal duum ndi hollitee Suudu Sarfiiji.

1. Kelmeendi

firtude (kuulal) : wonande kuulal walla winndanne sariya, wadde haa natta woodde, wona suytii, niilii, nattii gollireede

fudfaade sihneede : fudfaade waawde fawaade e yimbe (kuulal walla winndanne sariya)

wonde e sihneede : jogaade semmbe e laawol fawaade e dow yimbe (kuulal walla winndanne sariya)

2. Ko foti koo faameede

Ngal doo Kuulal Joopande Ndema-Ladde-e-Ngaynaaka momtii, suytinii, kala lelnanne sariya adinoonde ngal feeñde, e nder fannu mbo ngal joopii oo. Duum noon, kala lelnaade sariya gadinoode, tee efe njeddondiri e ngal doo kuulal, de pirtaama, decuytii. Kono noon, tayne sariya yettanoode ko adii ngal dee, e nder cihnugol lelnaade sariya todfaade do dow doo, deen efe celli haa hannde, dow do de njeddondiraani e ngal doo kuulal ; duum noon ko haa nde de ngaroyi e wayleede walla firteede kamde ne. Laabi cihnugol ngal doo kuulal, ko laawol sariya taynata di. Yanti heen, binndande timmitinooje ngal doo kuulal ina yettee, nde joggi kala. Caggal ceedtagol feññina ngal doo kuulal, fawaade kadi e haqiiqaaji maggal e joopande maggal, kuule tammbiide dee ndema e fannuujji jokkiidi heen dii, teenti noon e ndiyam, ngaynaaka, taariindi, laddeele, awo, deengol puɗi e ledde, cellal jawdi, aawdeele, lare leydeele, kodki, fof maa njuurnitoye, so joggii, peewnitee.

Ngal doo kuulal, maa sihnire wonde kuulal Dowla oo.

3. TESKO-DEN DEE DOO TAYE TEEJTU'DE

Tayre 81 : Laabi cihnugol ngal doo kuulal, ko laawol taynata di. Yanti heen, binndande timmitinooje ngal doo kuulal ina yettee, nde joggi kala.

Tayre 82 : Caggal ceedtagol feññina ngal doo kuulal, fawaade kadi e haqiiqaaji e joopande maggal dee, kuule tammbiide dee ndema e fannuujj jokkiidi heen dii, teenti noon e ndiyam, ngaynaaka, taariindi, laddeele, awo, deengol pufi e lefde, cellal jawdi, aawdeele, lare leydeele, kodki, fof maa njuurnitoye, so joggii, peewnitee.

